

# OP HET KRUISPUNT VAN HERINNERING, MIGRATIE EN POLITIEKE TRANSITIE

INTERGENERATIONELE HERINNERINGEN AAN 1989 BIJ  
POOLSE MIGRANTEN

Aantal woorden: 31 357

Hazel Waeterschoot

Studentennummer: 01707629

Promotor: Prof. dr. Berber Bevernage

Tweede lezers: dra. Maïté Van Vyve en dra. Marie-Gabrielle Verbergt

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de Geschiedenis

Academiejaar: 2020 – 2021

# Voorwoord

Op het ritme van het regengetik werk ik mijn thesis af. Het was een proces van lange adem van de eerste ideeën in september tot lange schrijfdagen in de druilerige zomer. Deze thesis zou nooit gelukt zijn zonder de hulp van vele personen. In eerste plaats wil ik mijn respondenten bedanken om tijd te maken voor een interview. Zonder jullie stond dit werk er niet. Bedankt om mij binnen te laten in jullie huiskamer en jullie herinneringen. Ik koester de gesprekken en de waardevolle contacten. Ik moet toegeven dat ik nooit had gedacht een masterproef over Polen te schrijven. Mijn stage in het Vredescentrum inspireerde mij om rond de periode van het einde van het communisme te schrijven en meer specifiek over herinneringen bij Poolse migranten. Bedankt Aniek voor de begeleiding en inspirerende gesprekken. Zonder mijn promotor, professor Berber Bevernage, was ik nog altijd verdwaald in de literatuur en mijn eigen ideeën. Een grote dankuwel voor de constructieve feedback en om mijn ideeën te stroomlijnen tot een geheel. De steun die ik ontving tijdens het schrijven was enorm. Ik wil mijn vrienden en familie bedankt voor de talloze aanmoedigingen. Als laatste gaat een speciale vermelding naar mijn mama en Lancelot die allebei verschillende hoofdstukken nalazen om mij te behoeden voor taalfouten.

Antwerpen, 9.8.2021.

# Inhoud

Voorwoord .....	1
1. Inleiding .....	3
DEEL I: Theorie en methodologie .....	8
2. Theoretisch kader: herinneren van 1989 tussen generaties.....	9
2.1 Van individuele naar intergenerationele herinnering.....	9
2.2 Herinnering en migratie .....	17
2.3 Tussenbesluit: herinnering, generaties en migratie.....	18
3. Methodologie: migranten en hun kinderen aan het woord .....	20
DEEL II: Casusanalyse.....	26
4. Migratie in transitieperiode .....	27
4.1 Poolse migratie naar Antwerpen.....	27
4.2 Eerste generatie: herinneringen aan migratie .....	32
4.3 Tweede generatie: herinneringen aan migratie.....	43
4.4 Tussenbesluit.....	47
5. 1989: herinneringen aan een land in transitie .....	49
5.1 Polen in transitie: een gefragmenteerde herinnering.....	49
5.2 Eerste generatie: herinneringen aan 1989.....	53
5.3 Tweede generatie: herinneringen aan 1989 .....	62
5.4 Tussenbesluit.....	67
6. Omgang met het verleden .....	69
6.1 Eerste generatie: praten over het verleden .....	69
6.2 Tweede generatie: omgang met het verleden.....	70
6.3 Tussenbesluit.....	74
7. Conclusies.....	75
Bijlagen .....	77
Bibliografie .....	82
Bronnen .....	82
Literatuur .....	83

# 1. Inleiding

*“Especially since 1989, the issues of memory and forgetting have emerged as dominant concerns in postcommunist countries in Eastern Europe and the former Soviet Union [...]”<sup>1</sup>*

Waar was je toen de Muur viel? Het is een vraag die jongeren vandaag weinig zegt. De Val van de Berlijnse Muur in 1989 luidde de overgang van totalitaire regimes in het Oostblok naar democratische samenlevingen in. De Val van de Muur is hét referentiepunt om over de veranderingen in Oost-Europa te spreken. Al even symbolisch is het jaartal 1989, want de politieke transitie in Oost-Europa heeft vroegere wortels. 1989 is symbool gaan staan voor een lang proces van transitie in Oost-Europa dat leidde tot de val van de communistische regimes. Twee jaar geleden was 1989 alweer dertig jaar geleden. Dat was de aanleiding voor verschillende officiële herdenkingen en toegenomen aandacht voor de politieke transitie van Oost-Europa. Musea en monumenten staan stil bij de omwentelingen die in Oost-Europa plaatsvonden. Studies naar de herinneringen aan 1989 nemen gestaag toe, zowel individuele herinneringen als publieke discours worden geanalyseerd om de herinnering en herdenking van 1989 in kaart te brengen.<sup>2</sup> Toch blijven de politieke erfenis van 1989 en niet de herinneringen aan de politieke transitie de hoofdtoon voeren in het onderzoek.<sup>3</sup>

Polen schudde als eerste in Oost-Europa het communistische bewind van zich af. Oppositie tegenover het communistisch regime kreeg er al in 1980 een concrete vorm met de oprichting van de vakbond *Solidarność*, die de politieke kanteling zou leiden. Grootschalige stakingen werden gebruikt als protestvorm om het regime onder druk te zetten. De manifestaties van begin de jaren 80 werden beantwoord door repressie en de invoering van een krijgswet in december 1981 tot juli 1983 door generaal Wojciech Jaruzelski. Tijdens de jaren 80 bleef een verbetering van de economie uit en verloor de Communistische Partij haar sociale legitimiteit, wat leidde tot een grote stakingsactiviteit in 1987 en 1988. Een verandering vond plaats in het jaar 1989 met de rondetafelgesprekken, waarbij vertegenwoordigers van het regime met de oppositie aan tafel zaten. Het was de aanzet tot gedeeltelijk vrije verkiezingen, waar *Solidarność* een grote overwinning behaalde. Het gevolg was een vreedzame omverwerping van het communistisch regime nog voor de Val van de Berlijnse Muur. Over de perceptie van deze evenementen bestaat controverse. Tot op vandaag zijn discussies over het communistische verleden springlevend in Polen.

Binnen Oost-Europa is Polen een interessante casus door de gefragmenteerde omgang met het communistische verleden. Na 1989 is een proces van ‘delegitimering’ van het communistisch verleden

---

<sup>1</sup> Andreas Huyssen, “Present pasts: media, politics and amnesia,” *Public Culture* 12, nr.1 (2000): 25.

<sup>2</sup> Zie bijvoorbeeld de verzamelbundel *Twenty years after communism* uitgegeven door Michael Bernhard en Jan Kubik die dieper ingaat op de herinneringspolitiek van 1989 in elf landen, waaronder Polen. Michael Bernhard en Jan Kubik, eds. *Twenty years after communism: the politics of memory and commemoration*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

<sup>3</sup> Ferenc Laczó en Joanna Wawrzyniak, “Memories of 1989 in Europe between hope, dismay, and neglect,” *East European Politics and Societies* 31, nr. 3 (2017): 432.

aan de gang in de officiële Poolse herinnering.<sup>4</sup> Zo werden historische tekstboeken herzien, werden monumenten verwijderd die verwezen naar het communistische regime, en kregen straten en instituten een andere naam. In een peiling van 2019 deelden 81% van de ondervraagde Polen de overtuiging dat de politieke transformatie een goede zaak was.<sup>5</sup> Dat is de meest positieve benadering van 1989 tot nu toe. Daartegenover staan Polen die met nostalgie terugkijken op het communistische verleden.<sup>6</sup> In het publieke discours bestaat grote controverse over de 'zuivering' van het politieke landschap en het staatsapparaat van mensen die voor het communistische regime werkten en bij uitstek leden van de geheime dienst.<sup>7</sup> Uiteenlopende interpretaties van de rondetafelgesprekken liggen mee aan de grondslag van de controverse. De verschillende posities kwamen tot uiting in 2009 toen de historische onderhandelingen tussen de oppositie en de Communistische Partij herdacht werden. Zo werden twee verschillende herdenkingsmomenten georganiseerd en zijn er meer dan vijf interpretaties van de rondetafelgesprekken te onderscheiden.<sup>8</sup> De Poolse staat probeert de perceptie van het communistische verleden te stroomlijnen, bijvoorbeeld met zogenaamde herinneringswetten. Zo is het sinds 2016 verboden dat straten, gebouwen, objecten of publieke diensten namen dragen die het communisme propageren.<sup>9</sup>

De politieke erfenis van het communistische verleden en het officiële discours domineren het academische onderzoek naar de omgang met 1989 in Polen. Minder studies gaan na hoe Polen zich de omslagjaren herinneren.<sup>10</sup> De populaire omgang met het verleden komt niet altijd overeen met het officieel discours. In een proces van politieke transitie kunnen verschillende herinneringen in conflict treden:

*"After political transition, the new state-installed framework for reconstructing and representing past events in the public arena may clash with other subsisting forms of memory. Individual memories are not easily overwritten and family stories are often preserved across generations through oral transmission. These may or may not be compatible with the official narrative that has been constructed in the aftermath of traumatic events."*<sup>11</sup>

---

<sup>4</sup> Lars Breuer en Anna Delius, "1989 in European vernacular memory," *East European Politics and Societies* 31, nr. 3 (2017): 465.

<sup>5</sup> Aneta Ostaszewska, "Between individual and social memory. What do people in Poland remember about 1989?" *European Journal of Social Sciences* 3, nr. 1 (2020): 8.

<sup>6</sup> Monika Prusik en Maria Lewicka, "Nostalgia for communist times and autobiographical memory: negative present or positive past?" *Political Psychology* 37, nr. 5 (2016): 677-93.

<sup>7</sup> Piotr Tadeusz Kwiatkowski, "Guest editor's introduction: collective memory and social transition in Poland," *International Journal of Sociology* 36, nr. 4 (2006): 3; Matt Killingsworth, "Lustration after totalitarianism: Poland's attempt to reconcile with its communist past," *Communist and Post-Communist Studies* 43 (2010): 275.

<sup>8</sup> Michael Bernhard en Jan Kubik, "Roundtable discord: the contested legacy of 1989 in Poland," in *Twenty years after communism: the politics of memory and commemoration*, eds. Michael Bernhard en Jan Kubik, (Oxford: Oxford University Press, 2014), 61-71.

<sup>9</sup> Uladzislau Belavusau, "The rise of memory laws in Poland: an adequate tool to counter historical disinformation?" *Security and Human Rights* 29 (2018): 40.

<sup>10</sup> Zie bijvoorbeeld Ostaszewska, "Between individual and social memory," 7-14; Prusik en Lewicka, "Nostalgia for communist times," 677-93; Breuer en Delius, "1989 in European vernacular memory," 456-78.

<sup>11</sup> Aleida Assmann en Linda Shortt, "Memory and political change: introduction," in *Memory and political change*, eds. Aleida Assmann en Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 4.

Persoonlijke verhalen kunnen de toegangspoort zijn tot een narratief over historische verandering. Herinneringen worden meestal bestudeerd op nationaal niveau, familieherinneringen bieden een standpunt van onderuit. Herinneren begint eerder dan op nationaal niveau, in de familiesfeer. Familie vormt een cruciaal doorgeefluik van herinneringen en culturele praktijken.<sup>12</sup> Binnen de familiecontext worden herinneringen doorgegeven van generatie op generatie. Studies naar intergenerationele herinneringen zijn vooral geconcentreerd op de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust in het bijzonder. Op welke manier verschillende generaties omgaan met herinneringen aan 1989 komt daarentegen weinig aan bod.

In het onderzoek naar de herinnering en herdenking van 1989 ontbreekt al helemaal het perspectief van Polen in het buitenland, terwijl het net interessant is om na te gaan hoe migranten met het recente Poolse verleden omgaan. De relatie tussen herinnering en migratie kent een aantal karakteristieken. Migratie is een breukmoment waarin herinneringen voor continuïteit kunnen zorgen.<sup>13</sup> Processen van identiteitsvorming komen sterk op de voorgrond in families met een migratieverleden, herinneringen spelen daarin een grote rol.<sup>14</sup> Migratie creëert een voortdurende dialoog tussen oud en nieuw, het heden en verleden.<sup>15</sup>

*“Migrants, perhaps more than many people, are made by their memories of their birthplace, their homeland, those left behind – interruptions in their life narratives that require resequencing, remodelling and reinterpreting as the newcomers incorporate and surpass their pasts.”<sup>16</sup>*

Er bestaat weinig theorievorming over intergenerationele herinneringen in de context van migratie. Theorieën over intergenerationele herinneringen moeten naast inzichten in herinneringen en migratie worden gelegd om tot een geïntegreerd kader te komen. Ik bouw verder op het concept van Jan Assmann over ‘communicatieve herinneringen’ om de overlevering in kaart te brengen. Dat zijn herinneringen aan het recente verleden en persoonlijke ervaringen die via communicatie en sociale interactie worden doorgegeven tot ongeveer drie generaties ver.<sup>17</sup> Communicatieve herinneringen hebben een belangrijke plaats in de familiesfeer. De relatie tussen herinnering en migratie is slechts recent meer onderwerp van onderzoek. Met een vergrote aandacht voor mobiliteit en migratie nemen de *memory studies* een *transcultural turn*.<sup>18</sup> Migratiestudies focusten eerst op integratieproblematieken, de subjectieve ervaringen van migranten bleven op de achtergrond. Pas in de jaren

---

<sup>12</sup> Daniel Bertaux en Paul Thompson, “Introduction,” in *Between generations. Family models, myths, and memories*, eds. Daniel Bertaux en Paul Thompson (Oxford: Oxford University Press, 1993), 1.

<sup>13</sup> Julia Creet, “Introduction: the migration of memory and memories of migration,” in *Memory and migration: multidisciplinary approaches to memory studies*, eds. Julia Creet en Andreas Kitzmann (Toronto: Toronto University Press, 2011), 3.

<sup>14</sup> Anna Granata en Alice Sophie Sarcinelli, “Children’s views on parents’ tales: Intergenerational transmission among transnational minorities,” *New Cultural Frontiers* 3 (2012): 69-90.

<sup>15</sup> Mary Chamberlain en Selma Leydesdorff, “Transnational families: memories and narratives,” *Global Networks* 3, nr. 3 (2004): 228.

<sup>16</sup> Chamberlain en Leydesdorff, “Transnational families,” 228.

<sup>17</sup> Jan Assmann, “Communicative and cultural memory,” in *A companion to cultural memory studies*, eds. Astrid Erll en Ansgar Nünning (Berlijn: De Gruyter, 2010), 111.

<sup>18</sup> Lucy Bond en Jessica Rapson, “Introduction,” in *The transcultural turn: interrogating memory between and beyond borders*, eds. Lucy Bond en Jessica Rapson (Berlijn: De Gruyter, 2014), 15-8.

90 kreeg de subjectieve leefwereld van migranten een centralere plaats in het onderzoek naar migratie.<sup>19</sup> Deze studie verkent intergenerationele herinneringen in context van migratie met een casusanalyse.

### Onderzoeksvragen

Ik onderzoek de herinneringen aan de politieke transitie in Polen bij Poolse migranten en hun kinderen in België. De overdracht van herinneringen aan het einde van het communisme in relatie tot de eigen migratie-ervaringen staan centraal in deze thesis. Ik nam tien interviews af met twee generaties Poolse migranten. Een eerste generatie bestaat uit Polen die tijdens de politieke transitie (1980-1991) besloten te immigreren naar België en meer specifiek in de buurt van Antwerpen. Een tweede generatie zijn de kinderen van deze mensen. Op basis van interviews wil ik nagaan hoe de overdracht van herinneringen aan 1989 verloopt bij Poolse migranten. De volgende onderzoeksvragen probeer ik te beantwoorden:

Welke herinneringen aan de politieke transitie worden overgedragen bij Poolse migranten? Welke mechanismen van overdracht vallen te detecteren? Wat is de relatie tussen de overdracht van herinneringen en de migratie-ervaringen van de respondenten?

België heeft een lange geschiedenis van Poolse immigratie, van mijnarbeiders tijdens het interbellum tot politieke vluchtelingen tijdens de Koude Oorlog. Uiteenlopende motieven deden Polen besluiten om naar België te migreren. Tijdens het communistische regime in Polen was mobiliteit strikt gereguleerd. Toch vonden duizenden Polen in de jaren 80 en begin de jaren 90 in België een nieuw thuisland. Weinig studies focussen op de Poolse migratiestroom rond de omslagjaren in Polen. Sommige Poolse migranten belandden in Antwerpen. De stad heeft een grote Poolse gemeenschap die het onderwerp van verschillende sociologische studies was.<sup>20</sup> De herinneringen die de Poolse migranten met zich meedragen, zijn nog niet bestudeerd. De Poolse migranten zagen Polen veranderen, maar vanop afstand, aan de andere kant van IJzeren Gordijn dat stilaan implodeerde. Herinneringen reisden mee en nieuwe herinneringen kregen vorm. Een intergenerationeel perspectief staat niet alleen stil bij wat Poolse migranten meemaakten, maar ook hoe ze daarover praten met hun kinderen. Een tweede generatie groeide op in een andere leefwereld dan hun ouders, in een andere taal, een andere cultuur en een ander sociaal-economisch systeem. Hoe gaan zij om met de verhalen van hun ouders? Op welke manier resoneren herinneringen aan de omwentelingen in Polen in een West-Europese context?

---

<sup>19</sup> Chamberlain en Leydesdorff, "Transnational families," 228.

<sup>20</sup> Zie Edith Piqueray, "De Poolse school in Vlaanderen: de rol van het Poolse aanvullend onderwijs in de socialisering van jongeren van Poolse origine en hoe zich dat verhoudt tot hun onderwijsloopbanen in het Vlaamse reguliere onderwijs," PhD diss., Universiteit Antwerpen, 2019; Malgorzata Szabla, "The Polish diaspora in super-diverse Antwerp. Migration motives, patterns and structure," (masterproef, Tilburg University, 2014); Kris Vancluysen en Sofie Hennau, *Vanuit Pools perspectief. Een bevraging van de Poolse gemeenschap in Antwerpen* (Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, 2011); François Levrau, Edith Piqueray en Kris Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie van de Poolse minderheidsgroepen in Antwerpen," in *Pluriforme integratie. Een verkenning van de migratie, integratie en participatie van de Poolse, Senegalese en Turkse minderheidsgroepen in Antwerpen*, ed. François Levrau (Antwerpen, Steunpunt Gelijkekansenbeleid: 2011).

Een studie naar intergenerationele herinneringen van Poolse migranten gaat in op een lacune in het onderzoek door inzichten in de overdracht van herinneringen te combineren met de relaties tussen herinnering en migratie. Het perspectief van Poolse immigranten geeft een transnationale insteek aan de studie naar 1989, met meer plaats voor de rol van migratie, meervoudige identiteiten en loyaliteiten in de vorming en transmissie van herinneringen. Door stil te staan bij de vraag hoe twee generaties met het recente Poolse verleden omgaan, kan dit onderzoek nuance brengen in het Poolse discours en binnen België een stem geven aan een herinneringscultuur die weinig aandacht krijgt. De casusanalyse biedt daarnaast inzicht in de bruikbaarheid van de bestaande theorieën over intergenerationele herinneringen en herinneringen aan migratie.

### **Hoofdstukopbouw**

Deze masterproef is opgebouwd uit twee delen. In een eerste deel komen het theoretisch kader en de methodologie aan bod. In het theoretisch hoofdstuk behandel ik verschillende theorieën over intergenerationele herinneringen en de relatie tussen herinnering en migratie. Belangrijke concepten uit de *memory studies* worden toegelicht en specifieke termen uitgediept. In een besluitend deel komen de belangrijkste bevindingen samen om zo een geïntegreerd kader voor intergenerationele herinneringen van migranten te bekomen. In het methodologisch hoofdstuk ga ik dieper in op de gebruikte methode en bronnenverzameling. Onder andere de relatie tussen mondelinge geschiedenis en migratie licht ik verder toe.

In een tweede deel behandel ik in drie thematische hoofdstukken hoe Poolse migranten en hun kinderen in en rond Antwerpen terugblikken op de transitieperiode van Polen. Een eerste hoofdstuk gaat in op de migratie-ervaring, een tweede hoofdstuk op de herinneringen aan de transitie van Polen en een derde hoofdstuk op de omgang met het verleden. De eerste twee hoofdstukken hebben een inleidend deel dat de nodige historische context schetst. In alle drie de hoofdstukken volgt een analyse van de interviews van twee generaties om te eindigen met een tussenbesluit.



## DEEL I: Theorie en methodologie

## 2. Theoretisch kader: herinneren van 1989 tussen generaties

*“Memory is always transitory, notoriously unreliable, and haunted by forgetting — in short, human and social.”<sup>21</sup>*

De mysteries van het geheugen inspireren onderzoekers uit verschillende disciplines. De *memory studies* buigen zich over zowel de herinneringen van individuen als groepen. Wat onthouden we en waarom? Welke mechanismen schuilen er achter het familiale en individuele geheugen? Hoe geven we het verleden vorm en hoe vormt het verleden ons? Binnen het geheugenonderzoek zijn uiteenlopende termen in omloop zoals het culturele geheugen, persoonlijke herinneringen, het autobiografische geheugen, sociale herinneringen, communicatieve herinneringen en het collectieve geheugen. Zeker de Engelstalige varianten kennen een grote verspreiding. In een studie naar herinneringen is enige verduidelijking op haar plaats.

Dit hoofdstuk licht een aantal theorieën over intergenerationele herinneringen en de relatie tussen herinnering en migratie uit. Concreet worden de bestaande theoretische kaders bestudeerd en waar mogelijk toegepast op de familiale herinnering aan 1989. Naast het bespreken van invloedrijke theoretici in de geheugenstudies, diep ik een aantal termen uit die verder in deze studie regelmatig aan bod komen. De begrippen ‘intergenerationele herinnering’ en ‘generatie’ bestudeer ik zowel binnen de *memory studies* als de migratie studies. In een laatste deel probeer ik de bestaande theorieën samen te vatten en een bruikbaar theoretisch kader op te stellen.

### 2.1 Van individuele naar intergenerationele herinnering

#### **Selecteren, herinneren en vergeten**

We dragen allemaal stukjes verleden met ons mee door de herinneringen die ons bijblijven. Herinneringen maken het verleden actueel op een dagdagelijkse manier. Herinneren is een proces waarbij bepaalde ervaringen worden opgeslagen en later naverteld kunnen worden terwijl andere ervaringen naar de achtergrond verdwijnen. Herinneren beslaat zowel het oproepen van ervaringen uit het verleden als het opslaan van nieuwe ervaringen. Beide processen zijn selectief. Vergeten is dus een intrinsiek onderdeel van herinneren. In het meest alledaagse woordgebruik beslaan herinneringen de persoonlijke ervaringen en percepties. We kunnen herinneringen uitwisselen, maar in essentie leeft de gedachte dat herinneringen individueel zijn.<sup>22</sup>

*“[...] we cannot sit by the fireside with friends ‘swapping memories’ till each of us has a full and identical collection. The thing that must go missing in such exchanges is, we suppose, the sense*

---

<sup>21</sup> Huyssen, “Present pasts,” 38.

<sup>22</sup> Geoffrey Cubitt, *History and memory* (Manchester: Manchester University Press, 2007), 66.

*of intimate personal involvement that makes memory a matter not just of what we know, but of who we are.”<sup>23</sup>*

We herinneren ons niet alles. Bepaalde belevenissen kunnen we ons gemakkelijker herinneren en levendiger voor de geest halen. Opvallend is dat vooral gebeurtenissen tussen de leeftijd van 10 en 30 jaar het beste bijblijven.<sup>24</sup> In de psychologie staat die periode bekend als de *reminiscence bump of autobiographical memories*.<sup>25</sup> Alle respondenten van de eerste generatie in deze studie waren tussen de 10 en 30 jaar oud tijdens 1980-1991, of de periode waarin de grootste veranderingen in Polen plaatsvonden. Dat betekent dat ze hoogstwaarschijnlijk sterke herinneringen aan die periode overhielden. Daarnaast riepen de omwentelingen in Polen veel sociale interactie op, wat de kans vergroot dat de respondenten herinneringen overhouden aan de demonstraties, sociale en politieke onrust of andere gebeurtenissen die toen plaatsvonden.

Herinneren gaat niet alleen over het verleden, maar ook over het heden en de toekomst. Door eigentijdse ervaringen krijgt het verleden kleur en betekenis. Ook de toekomst ligt vervat in herinneringen. Herinneren is een constant proces waarin tot uiting komt wie we waren, wie we zijn en wie we willen worden. Zoals de mondelinge historicus Alistair Thomson het verwoordt:

*“Memories are ‘significant pasts’ that we compose to make a more comfortable sense of our life over time, and in which past and current identities are brought more into line.”<sup>26</sup>*

Herinneringen zijn retrospectief. Een persoon kent de afloop van een ervaring uit het verleden. Toch zijn herinneringen allermint vaststaand. Herinneren is een open proces van herinterpretatie en re-evaluatie.<sup>27</sup> De herinnering aan een bepaalde gebeurtenis kan veranderen over de jaren heen. Een analyse van het individuele geheugen kan zich dus niet beperken tot het verleden op zich. Ook de persoonlijke relatie tot dat verleden en de huidige situatie van een persoon spelen een rol in de geheugenvorming. Bij migratie kan de relatie tot een migrantengemeenschap en het nieuwe thuisland de herinneringen aan de eigen migratie mee vorm geven. In een proces van transitie kan de huidige politieke voorkeur van een persoon herinneringen over het verleden van politieke omwentelingen kleuren. Het verleden krijgt pas betekenis in een hedendaags jasje. In het proces van herinneren staan heden en verleden in voortdurende interactie.

### **Collectieve herinneringen**

*“Autobiographical memories cannot be embodied by another person, but they can be shared with others.”<sup>28</sup>*

---

<sup>23</sup> Cubitt, *History and memory*, 66.

<sup>24</sup> Bruno De Wever en Pieter François, *Gestemd verleden: mondelinge geschiedenis als praktijk* (Brussel: Vlaams Centrum voor Volkscultuur, 2003), 11-2.

<sup>25</sup> Charles B. Stone et al., “Personally relevant vs. nationally relevant memories: an intergenerational examination of World War II memories across and within Belgian French-speaking families,” *Journal of Applied Research in Memory and Cognition* 3 (2014): 281.

<sup>26</sup> Alistair Thomson, *Anzac memories: living with the legend* (Melbourne: Oxford University Press, 1994), 10, geciteerd in Cubitt, *History and memory*, 93.

<sup>27</sup> Cubitt, *History and memory*, 93.

<sup>28</sup> Aleida Assmann, “Transformations between history and memory,” *Social Research* 75, nr. 1 (2008): 50.

Herinneren is ook een sociaal gebeuren. Herinneringen kunnen we uitwisselen, daarmee overstijgen we het persoonlijke geheugen en betreden we het terrein van het collectieve geheugen. Verschillende termen zijn in omloop om herinneringen in relatie tot groepen te duiden, zoals culturele herinneringen, sociale herinneringen en collectieve herinneringen. De meest bekende invulling van het 'collectieve geheugen' is van de Franse socioloog Maurice Halbwachs. Zijn beroemde studie *Les cadres sociaux de la mémoire* uit 1925 legde de basis voor de studie naar collectieve herinneringen. Vernieuwend was zijn idee dat het collectieve geheugen in de eerste plaats geen biologisch fenomeen is, maar sociaal bepaald is: collectieve herinneringen worden gevormd door socialisatie en communicatie.<sup>29</sup> Halbwachs stelt dat herinneringen altijd tot stand komen in een sociale context, zogenoemde *cadres sociaux*.<sup>30</sup> Zijn invloedrijke theorie krijgt nog steeds veel navolging.

Jan Assmann bouwde verder op de theorie van Halbwachs en verfijnde het concept van het collectieve geheugen. Hij onderscheidt drie niveaus waarop herinneringen werken: het individuele, het sociale en het culturele niveau. Aan de drie niveaus koppelt Assmann drie verschillende vormen van herinneringen: individuele herinneringen, communicatieve herinneringen en culturele herinneringen.<sup>31</sup> Assmann ziet communicatieve en culturele herinneringen als twee verschillende manieren van herinneren binnen het collectieve geheugen.<sup>32</sup> Communicatieve herinneringen gaan vooral over het recente verleden en persoonlijke ervaringen die in een dagelijkse communicatie worden overgebracht. Culturele herinneringen hebben een bredere culturele verankering in een gemeenschap en beslaan eerder een mythisch of absoluut verleden. Communicatieve en culturele herinneringen werken ook op een verschillende tijdschaal. Communicatieve herinneringen gaan drie tot vier generaties ver of tussen de 80 en 100 jaar.<sup>33</sup> Verschillende psychologische studies tonen aan hoe het communicatieve geheugen ongeveer drie generaties overbruggen, met telkens een groter verlies aan details.<sup>34</sup> Culturele herinneringen reiken verder dan 100 jaar door hun geïnstitutionaliseerd en stabiel karakter.<sup>35</sup>

Assmann's theorie doet heel schematisch aan, maar hij duidt op het dynamische karakter van herinneringen waardoor de verschillende niveaus van herinneringen overlappen.<sup>36</sup> Socioloog Harald Welzer gaat een stap verder. Hij stelt dat een scheiding tussen culturele en communicatieve herinneringen onmogelijk is in de praktijk: "*Cultural' and 'communicative memory' can only be strictly separated in a theoretical context; in the actual memory practice of individuals and social groups, their forms and methods are linked together.*"<sup>37</sup> Welzer benadert communicatieve herinneringen als een praktijk waarbij verschillende herinneringsvormen samenkomen, meer specifiek op het individuele

---

<sup>29</sup> Assmann, "Communicative and cultural memory," 109.

<sup>30</sup> Assmann, "Transformations between history and memory," 51.

<sup>31</sup> Assmann, "Communicative and cultural memory," 109.

<sup>32</sup> Assmann, "Communicative and cultural memory," 110.

<sup>33</sup> Assmann, "Communicative and cultural memory," 117.

<sup>34</sup> Zie bijvoorbeeld de studie naar de familiale overdracht van herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. Stone et al., "Personally relevant vs. nationally relevant memories," 280-86.

<sup>35</sup> Assmann, "Communicative and cultural memory," 117.

<sup>36</sup> Assmann, "Communicative and cultural memory," 113.

<sup>37</sup> Harald Welzer, "Communicative memory," in *A companion to cultural memory studies*, eds. Astrid Erll en Ansgar Nünning (Berlijn: De Gruyter, 2010), 285.

niveau. Terwijl Assmann vooral de communicatieve herinneringen van groepen en samenlevingen bespreekt, benadrukt Welzer de relatie tussen het sociale en autobiografische geheugen.<sup>38</sup>

Zowel Halbwachs, Assmann als Welzer wijzen op de sociale constructie van individuele en collectieve herinneringen, maar leggen andere accenten in hun theorievorming. Binnen deze studie plaats ik de individuele herinneringen van Poolse migranten tegenover elkaar en tegenover de herinneringen van hun kinderen. Ik bestudeer herinneringen van een kleine groep die het meest aansluiten bij de term 'communicatieve herinnering' van Assmann. Zoals Welzer aangeeft, sluiten communicatieve herinneringen en culturele herinneringen elkaar niet uit. Ik ga in op de bredere culturele verankering van de herinneringen van de respondenten, al ligt de focus op de sociale context van de familie en de communicatieve overdracht binnen de familiekring.

### **Intergenerationele herinneringen: overlevering in familiecontext**

Als we naar de sociale praktijk van herinnering kijken, is transmissie een cruciaal onderwerp. De overlevering van historische kennis, gebruiken en levensverhalen van generatie op generatie is noodzakelijk voor het voortbestaan van een cultuur. Transmissie van herinneringen is een sociaal gebeuren, maar het wordt gerealiseerd door individuen.<sup>39</sup> Familie is één van de belangrijkste kanalen voor overdracht van herinneringen, maar familie heeft geen monopolie.<sup>40</sup> Herinneringen kunnen overgeleverd worden via communicatie en traditie.<sup>41</sup> Dit onderscheid valt grotendeels samen met de opdeling tussen communicatieve en culturele herinneringen van Jan Assmann, al kunnen culturele herinneringen via meer geïnstitutionaliseerde vormen van communicatie worden overgeleverd. In de literatuur worden twee termen gebruikt om de overdracht van herinneringen over verschillende generaties te kaderen: intergenerationele en transgenerationele herinneringen. Sommige auteurs gebruiken de termen als synoniemen, andere auteurs hanteren een strikter onderscheid. Aleida Assmann spreekt over de overgang van intergenerationele naar transgenerationele herinneringen wanneer ooggetuigen sterven, een communicatieve overdracht onmogelijk is en het culturele geheugen in werking treedt.<sup>42</sup> Ik hanteer de term 'intergenerationele herinneringen', omdat deze term processen van interactie tussen generaties en wederzijdse beïnvloeding beter benadrukt.

Intergenerationele herinneringen zijn vooral bestudeerd in de context van de Holocaust, trauma en geweld. Het concept *postmemory* van Marianne Hirsch is bijvoorbeeld enorm invloedrijk. "*Postmemory describes the relationship that the generation after those who witnessed cultural or collective trauma bears to the experiences of those who came before, experiences that they 'remember' only by means of the stories, images, and behaviors among which they grew up.*"<sup>43</sup> Het zijn herinneringen aan gebeurtenissen die een persoon zelf niet meemaakte maar wel als haar/zijn eigen herinneringen gaat beschouwen.<sup>44</sup> Postmemory is vooral toegepast binnen families van Holocaust-overlevenden die met een traumatisch verleden moeten omgaan. In toenemende mate wordt

---

<sup>38</sup> Welzer, "Communicative memory," 286.

<sup>39</sup> Bertaux en Thompson, "Introduction," 1.

<sup>40</sup> Bertaux en Thompson, "Introduction," 1.

<sup>41</sup> Cubitt, *History and memory*, 179.

<sup>42</sup> Assmann, "Transformations between history and memory," 56.

<sup>43</sup> Marianne Hirsch, "The generation of postmemory," *Poetics today* 29, nr. 1 (2008): 106.

<sup>44</sup> Hirsch, "the generation of postmemory," 106-7.

postmemory ook in andere studievelden gebruikt. Binnen de *memory studies* die zich toespitsen op Oost-Europa stellen onderzoekers vragen bij de bruikbaarheid van traumatheorieën. Stemmen gaan op om de omgang met tragische gebeurtenissen eerder te kaderen in termen van rouw in plaats van trauma, omdat het verlies net actief herdacht wordt in Oost-Europese samenlevingen.<sup>45</sup>

Postmemory krijgt dus een andere invulling in een Oost-Europese context. De vraag blijft of het concept toepasbaar is op deze studie met Poolse migranten. Verschillende respondenten vermeldden expliciet dat zij (of hun ouders) geen trauma's overhielden aan hun leven onder het communistische regime in Polen. Toch is een autoritair regime gekenmerkt door psychologische terreur. Zo haalden sommige respondenten de constante angst voor verklikking aan. Er zijn dus traumatische elementen in de verhalen van de respondenten terug te vinden. Toch opteer ik om de analyse van familiale overleving van herinneringen niet te baseren op concepten van trauma of rouw, omdat beide weinig in de interviews terugkomen.

Verschillende auteurs bogen zich over de familiale overlevering en gebruikten andere theoretische grondslagen, waaronder Maurice Halbwachs. Astrid Erll bespreekt in haar artikel *Locating family in cultural memory studies* hoe in het werk van Halbwachs over het collectieve geheugen het concept 'familie' op drie verschillende manieren terugkomt.<sup>46</sup> Ten eerste is familie één van de belangrijkste *cadres sociaux*, in zowel de letterlijke als metaforische betekenis: familie is een sociale omgeving, een plaats van sociale interactie en communicatie waar herinneringen vorm krijgen en worden doorgegeven, daarnaast is familie een doorgeefluik van socioculturele waarden die herinneringen beïnvloeden.<sup>47</sup> Ten tweede ziet hij het familiale geheugen als een specifiek type van collectieve herinneringen met haar eigen herinneringspraktijken en karakteristieken. Halbwachs wijst op de sterke familiebanden en de emotionele dimensie van familieherinneringen.<sup>48</sup> Daarnaast zijn familieherinneringen sterk gericht op het heden. Hedendaagse verlangens, kennis en perspectieven komen terug in familieherinneringen. Hoewel familieherinneringen wel 'waar' kunnen zijn, zijn ze zeker geen exacte 'representaties' van evenementen in het verleden.<sup>49</sup> Ook vervullen familieherinneringen een normatieve en identiteitsfunctie.<sup>50</sup> Ten derde vormt familie een belangrijke link tussen het individuele en het culturele geheugen, zoals in de overdracht van culturele tradities.<sup>51</sup> Het persoonlijke, sociale en culturele niveau van Assmann komt dus terug in de theorievorming van Halbwachs over familieherinneringen.

Hoewel critici erop wijzen dat Halbwachs herinnering benadert als een stabiele en vaststaande vorm, vermeldt Erll dat Halbwachs een dynamisch karakter toeschrijft aan familieherinneringen. "*Family memory is not a monolithic, stable entity, but an ongoing process shaped by the multidimensional cadres sociaux of family members. This produces a variety of 'viewpoints' on mnemonic contents and*

---

<sup>45</sup> Uilleam Blacker en Alexander Etkind, "Introduction," in *Memory and theory in Eastern Europe*, eds. Uilleam Blacker, Alexander Etkind en Julie Fedor (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 9-10.

<sup>46</sup> Astrid Erll, "Locating family in cultural memory studies," *Journal of Comparative Family Studies* 42, nr. 3 (2011): 303-8.

<sup>47</sup> Erll, "Locating family," 305.

<sup>48</sup> Erll, "Locating family," 306.

<sup>49</sup> Erll, "Locating family," 307.

<sup>50</sup> Erll, "Locating family," 307.

<sup>51</sup> Erll, "Locating family," 308.

*meanings which, depending on the particular family structure, can lead to a continual renegotiation of the past.*"<sup>52</sup> Familieleden hebben elk verschillende sociale kaders die in interactie treden, wat een dynamische constructie van familieherinneringen veroorzaakt. Erll wijst op de mogelijke toepassing van deze theorie binnen crossculturele families, omdat er dan een onderhandeling van verschillende sociale kaders plaatsvindt.<sup>53</sup> Dat is zeker het geval bij families met een migratieverleden waarin verschillende familieleden en verschillende generaties andere loyaliteiten kunnen opbouwen. Daarenboven zijn het families waar vragen over identiteit centraler staan.

### **Mechanismen van overlevering**

Binnen families speelt de communicatieve overdracht van herinneringen een belangrijke rol. Dat komt ook uit het werk van Halbwachs naar voren: "*Family memory is a typical inter-generational memory: a kind of collective memory that is constituted through ongoing social interaction and communication between children, parents and grandparents.*"<sup>54</sup> Dit idee van Halbwachs sluit mooi aan bij de theorie van Jan Assmann over communicatieve herinneringen. Harald Welzer verfijnde het concept van communicatieve overdracht van herinneringen binnen families en kwam tot een dynamischer model. Hij deed onderzoek naar hoe verhalen over de Tweede Wereldoorlog werden overgeleverd van generatie op generatie in Duitse families. Welzer constateerde hoe de verhalen van grootouders veranderen en zeker de morele beoordeling van die verhalen: familieleden werden beter afgebeeld door latere generaties.<sup>55</sup> Welzer benadrukt dat het 'hervertellen' of *re-narrating* van verhalen van familieleden tot nieuwe representaties van het verleden leidt die meestal beter aansluiten bij de leefwereld van de verteller. Op die manier krijgen de verhalen van grootouders meer betekenis in het heden. Zo hervertellen (klein)kinderen meestal geen problematische inhoud, halen ze verhalen vaak uit de context, lopen verschillende verhalen door elkaar in een nieuwe logica en sluipen stereotypen in de hervertellingen.<sup>56</sup> Welzer benadert het concept 'transmissie' kritisch, hij schuift *re-narration* naar voren als een bruikbaar alternatief: "*Narrations of memory are never transmitted, but rather constitute an occasion for an endless line of re-narrations that are constantly reformatted according to generational needs and frames of interpretation.*"<sup>57</sup>

Wat ouders aan hun kinderen vertellen over hun persoonlijke ervaringen kent een aantal opvallende elementen. Ook bij overdracht van herinneringen is een *reminiscence bump* merkbaar: psychologisch onderzoek toont aan dat vooral verhalen van ouders over hun adolescentie worden doorgegeven aan een volgende generatie.<sup>58</sup> Daarnaast worden verhalen over periodes van transitie beter overgeleverd.<sup>59</sup> Transitie beslaan zowel persoonlijke ervaringen als historische gebeurtenissen met

---

<sup>52</sup> Erll, "Locating family," 306.

<sup>53</sup> Erll, "Locating family," 306.

<sup>54</sup> Erll, "Locating family," 306.

<sup>55</sup> Harald Welzer, "Re-narrations: how pasts change in conversational remembering," *Memory Studies* 3, nr. 1 (2010): 8.

<sup>56</sup> Welzer, "Re-narrations," 15.

<sup>57</sup> Welzer, "Re-narrations," 16.

<sup>58</sup> Connie Svob en Norman R. Brown, "Intergenerational transmission of the reminiscence bump and biographical conflict knowledge," *Psychological Science* 23, nr. 11 (2011): 1406.

<sup>59</sup> Svob en Brown, "Intergenerational transmission," 1406-407.

een grote impact op verschillende personen zoals oorlog of natuurrampen.<sup>60</sup> Dat heeft gevolgen voor dit onderzoek waarin de eerste generatie respondenten tijdens hun adolescentie in een land in transitie woonden en emigreerden. Dus de verhalen over de persoonlijke transitie van migratie en de politieke transitie in Polen in de jaren 80 en 90 hebben een grote kans om doorgegeven te worden.

Volgens Jan Assmann is niet alleen sociale interactie en communicatie cruciaal voor het doorgeven van herinneringen, ook geobjectiveerde vormen van geheugen spelen een rol. Daarmee bedoelt hij onder andere voorwerpen, feestdagen, beelden, symbolen en landschappen die het geheugen prikkelen. Zeker binnen het culturele geheugen zijn objecten cruciaal, als spelen ze ook voor individuele en sociale herinneringen.<sup>61</sup> Assmann is niet de enige om te wijzen op het belang van objecten en symbolen voor de overlevering van herinneringen. Marianne Hirsch benadrukt hoe familiefoto's een conversatie over het verleden kunnen opstarten. Ze ziet fotografie als "*the medium connecting first and second-generation remembrance, memory and postmemory*".<sup>62</sup>

Ook Harald Welzer heeft aandacht voor verschillende media die herinneringen beïnvloeden. Hij beschrijft vier media die de sociale praktijk van het construeren van het verleden vormgeven: teksten, beelden, ruimtes en directe interacties.<sup>63</sup> Daaronder vallen liefdesbrieven tot landschappen en romans tot een conversatie aan de keukentafel. Welzer wijst dus op de grote invloed van buitenaf op het individuele en collectieve geheugen. Zo bestudeerde Welzer hoe familieherinneringen gevormd werden door media representaties van het verleden op tv, in films, in boeken, ...<sup>64</sup>

Een belangrijk element bij de overdracht van herinneringen in familiecontext zijn de familierelaties en emotionele banden.<sup>65</sup> Halbwachs wees al op het emotionele karakter van familieherinneringen. Uit het onderzoek van Welzer komt ook het grote belang van familiebanden naar voren. Hoewel de meeste kinderen en kleinkinderen in het onderzoek het nazisme en de Holocaust resoluut veroordeelden, verheerlijkten ze vaak de rol van hun ouder of grootouder als 'goede' Duitser onder de nazi's.<sup>66</sup> In hun verhalen gaven (klein)kinderen de morele integriteit van hun (groot)ouders voorrang op de kennis over dat verleden.

### **Generatie als herinneringseenheid**

Regelmatig viel het woord 'generatie', toch is deze term niet zo evident als ze aandoet. Hoewel generaties vaak de basis vormen van historisch onderzoek, moet een bruikbaar theoretisch kader eerder bij de sociologie gevonden worden. Historicus Robbert-Jan Adriaansen maakte de balans op van het gebruik van generatietheorie in de historiografie. Hij stelt dat historici vaak de term 'generatie' hanteren, maar dat er eigenlijk weinig reflectie bestaat over de conceptuele invulling van dat begrip.<sup>67</sup>

---

<sup>60</sup> Svob en Brown, "Intergenerational transmission," 1405.

<sup>61</sup> Assmann, "Communicative memory," 111.

<sup>62</sup> Marianne Hirsch, *Family frames: photography, narrative and postmemory* (Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1997), 23.

<sup>63</sup> Welzer, "Communicative memory," 286-89.

<sup>64</sup> Erll, "Locating family," 313.

<sup>65</sup> Erll, "Locating family," 315.

<sup>66</sup> Welzer, "Re-narrations," 7.

<sup>67</sup> Robbert-Jan Adriaansen, "Generaties, herinnering en historiciteit," *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124, nr. 2 (2011): 221.



In essentie zijn er twee mogelijke invullingen van de term ‘generatie’. In een eerste invulling verwijst generatie naar een biologische afstamming, dus de relatie tussen ouders en kinderen. Tussen verschillende generaties in de familiale betekenis van het woord zit gemiddeld dertig jaar.<sup>68</sup> Een tweede invulling verwijst naar personen die rond dezelfde periode opgroeiden. Dit is de sociologische visie op generatie. Bij deze invulling komen verschillende vragen bovendrijven. Wanneer behoren personen tot dezelfde generatie? Wat maakt de ene generatie verschillend van andere generaties? De invloedrijke generatietheorie van Karl Mannheim biedt enkele antwoorden. In zijn essay *Das Problem der Generationen* uit 1928 beschrijft Mannheim hoe generaties gebaseerd zijn op gedeelde ervaringen rond de adolescentie: een generatie bestaat uit leeftijdsgenoten die in hetzelfde historische tijdsgewricht geboren zijn en een gelijksoortige levenshouding aannemen.<sup>69</sup> De lijnen tussen verschillende sociologische generaties, ook wel cohortes genoemd, zijn niet zo strikt afgebakend. Generaties zijn van elkaar te onderscheiden door enerzijds de demografische karakteristieken van een periode waarin een persoon geboren wordt en anderzijds de historische gebeurtenissen die in die periode plaatsvonden.<sup>70</sup> In de sociologische invulling kan een generatie benaderd worden als een herinneringseenheid, of een type van collectieve herinneringen.<sup>71</sup>

Ik gebruik beide invullingen van ‘generatie’ in deze studie. Meestal refereer ik naar generatie in de familiale betekenis. Het verschil tussen respondenten van de eerste en tweede generatie in deze studie is een familiale band, dus de biologische invulling. Daarnaast groeide de eerste generatie respondenten op in Polen, maakten ze in de jaren 80 de politieke transitie in hun thuisland mee en migreerden ze in een gelijkaardige periode naar België. Dat zijn personen die dezelfde gebeurtenissen meemaakten tijdens hun vormende jaren, dus generatiegenoten in de sociologische zin.

In de context van migratie heeft ‘generatie’ een specifieke invulling. Het is de familiale invulling, met enkele bijzonderheden. Eerste generatie migranten zijn personen die in het buitenland zijn geboren en tijdens hun latere leven emigreerden. In dit onderzoek zijn dat de respondenten die in Polen zijn geboren en tussen 1980 en 1991 naar België verhuisde. Kinderen van deze personen zijn tweede generatie migranten: ze hebben minstens één ouder die gemigreerd is en ze zijn in België geboren. Daarnaast is één persoon geboren in Polen en op jonge leeftijd naar België verhuisd. In dat geval spreken we van een anderhalf generatie of tussengeneratie. Tomasz verhuisde met zijn ouders mee naar België toen hij 4,5 jaar oud was. De vroegste jeugdherinneringen worden zelden gevormd voor de leeftijd van vijf jaar en die eerste herinneringen zijn vooral zintuigelijke momentopnames zoals geuren.<sup>72</sup> Het gebrek aan herinneringen van de eerste levensjaren heet ook wel kinderamnésie. De kans dat Tomasz eigen herinneringen aan Polen heeft, is dus klein. In deze studie is het interview van Tomasz dus besproken bij de verhalen van de tweede generatie.

---

<sup>68</sup> Robert L. Miller, *Researching life stories and family histories*, (Londen: Sage, 2000), 29.

<sup>69</sup> Adriaansen, “Generaties, herinnering en historiciteit,” 223.

<sup>70</sup> Miller, *Researching life stories*, 30.

<sup>71</sup> Adriaansen, “Generaties, herinnering en historiciteit,” 231.

<sup>72</sup> Paul Thompson, *The voice of the past: oral history*, 4e ed. (Oxford: Oxford University Press, 2017), 201.

## 2.2 Herinnering en migratie

Verschillende relaties tussen herinnering en migratie kwamen aan bod. Zo is er een grotere kans dat verhalen over persoonlijke transitie als migratie overgeleverd worden en geven de verschillende sociale kaders (*cadres sociaux*) van familieleden in een multiculturele context de familieherinnering vorm. Binnen de *memory studies* vormt de relatie tussen migratie en herinnering een specifiek studiedomein. Meer studies hebben aandacht voor de herinnering die veroorzaakt wordt door mobiliteit.<sup>73</sup> Een recente trend binnen de historiografie bestudeert herinneringen van migranten, vluchtelingen en herinneringen binnen diaspora. De aandacht voor beweging en verplaatsing in de *memory studies* staat tegenover een langere onderzoekstraditie die focust op de relatie tussen herinneringen en plaatsen. Het invloedrijke concept *lieux de mémoire* van Pierre Nora zette in de jaren 80 een hele rits aan onderzoeken op gang naar de politieke, nationale en historiografische narratieven van herdenkingsplaatsen.<sup>74</sup> Met een grotere aandacht voor de transnationale en transculturele dimensie van herinneringspraktijken nemen de geheugenstudies een *transcultural turn*.<sup>75</sup>

De *transcultural turn* verlaat het idee dat herinneringen stabiel en onveranderlijk zijn. Herinnering wordt meer als een dynamisch en fluïde concept beschouwd. Astrid Erll benadrukt de beweging en het 'reizen' van herinneringen. Zo definieert Erll *transcultural memory* als "*the incessant wandering of carriers, media, contents, forms, and practices of memory, their continual 'travels' and ongoing transformations through time and space, across social, linguistic and political borders.*"<sup>76</sup> Bij migratie reizen herinneringen mee, veranderen ze en krijgen nieuwe herinneringen vorm. Zowel de mobiliteit van herinneringen als de herinneringen aan mobiliteit vormen het onderwerp van onderzoek. De relatie tussen herinnering en migratie is meervoudig. Het is niet terug te brengen tot een simpele 'voor' en 'na'-chronologie.<sup>77</sup> Migratie plaatst personen tussen oud en nieuw, wat in hun verhalen kan leiden tot tegenstrijdige elementen. Enerzijds gaan migranten kritisch terugkijken op hun thuisland en verleden, anderzijds kunnen ze ook nostalgisch vasthouden aan dat verleden:

*"The experience of migrating does not, of course, end at the point of disembarkation, but continues throughout the migrant's life, demanding constant adjustment and appraisal across cultures, generations and often continents. In this, migrant memories may disclose the tensions often experienced between the old and the new, in which both nostalgic and critical memory plays a role."*<sup>78</sup>

Het belang van herinneringen in de context van migratie en diasporagemeenschappen is in verband te brengen met processen van identiteitsvorming. Herinnering en identiteit zijn sterk verweven. Migratie plaatst personen en hun kinderen tussen landen en culturen, daar komen verschillende identiteitskwesies bij kijken. Migranten moeten zich aanpassen aan een nieuwe samenleving. In dat

---

<sup>73</sup> Monika Palmberger en Jelena Tošić, "Introduction," in *Memories on the move: experiencing mobility, rethinking the past*, eds. Monika Palmberger en Jelena Tošić (Londen: Palgrave Macmillan, 2016), 3.

<sup>74</sup> Creet, "Introduction," 5.

<sup>75</sup> Bond en Rapson, "Introduction," 15-8.

<sup>76</sup> Astrid Erll, "Travelling memory," *Parallax* 17, nr. 4 (2011): 11.

<sup>77</sup> Palmberger en Tošić, "Introduction," 2.

<sup>78</sup> Chamberlain en Leydesdorff, "Transnational families," 232-33.

proces kan vergeten van het verleden een belangrijke plaats innemen, zodat *“the memory of what is here and now – and thus identification with the present – becomes dominant.”*<sup>79</sup> Het aanpassingsproces uit zich dus in een sterke focus op het heden. Hoewel een identificatie met heden kan domineren, stelt Julia Creet dat herinneringen net een houvast kunnen bieden in de context van migratie:

*“Memory, in all its forms, physical, psychological, cultural, and familial, plays a crucial role within the contexts of migrations, immigration, resettlement, and diasporas, for memory provides continuity to the dislocations of individual and social identity [...].”*<sup>80</sup>

Migratie brengt een dialoog tussen heden en verleden op gang, waarin ook familieherinneringen een cruciale rol spelen. In de context van migratie kan de familie uitgroeien tot een *site of belonging*, een plaats waar een identiteit mee onderhandeld wordt.<sup>81</sup> Op familieniveau kunnen ouders en kinderen verschillend omgaan met herinneringen aan migratie.<sup>82</sup> De vraag blijft in welke mate de identificatie met het nieuwe thuisland, de taal, de cultuur en de migratiewortels tot intergenerationele verschillen in herinneringen kan leiden.

### 2.3 Tussenbesluit: herinnering, generaties en migratie

De *memory studies* zijn een breed onderzoeksveld dat blijft uitdijen. Ik besprak een aantal recente ontwikkelingen en invloedrijke theorieën in verband met het individuele geheugen, intergenerationele herinneringen, familieherinneringen en de relatie tussen herinnering en migratie. Ik duidde op de verwevenheid tussen de verschillende types van herinneringen. Dit vormt het kader om de overdracht van herinneringen aan 1989 bij Poolse migranten en hun kinderen te analyseren. Door de combinatie van theorieën komen we tot een dynamisch model dat intergenerationele herinneringen binnen migrantenfamilies kan duiden. Ik zet de belangrijkste zaken op een rijtje.

In de eerste plaats komt de selectiviteit van het geheugen aan bod. Zo onthouden we meer ervaringen van de adolescentie en worden herinneringen vooral betekenisvol in de relatie tot het heden. Het belang van het heden komt ook terug in familieherinneringen en herinneringen in de context van migratie.

Ten tweede bespreek ik het sociale karakter van herinneringen. Herinneren is een sociale praktijk: herinneringen krijgen vorm door de mensen die ons omringen en zijn ingebed in een ruimere samenleving en cultuur. De meeste aandacht gaat naar familie als een type van collectieve herinneringen. De verschillende sociale omgevingen van familieleden, of sociale kaders, interageren met elkaar en zijn de basis voor familieherinneringen. Familie vormt een link tussen het individuele en het collectieve geheugen. Het is een plaats waar verschillende generaties samenkomen, in de biologische en sociologische zin, een plaats waar intergenerationele herinneringen vorm krijgen.

---

<sup>79</sup> Chamberlain en Leydesdorff, “Transnational families,” 229.

<sup>80</sup> Creet, “Introduction,” 3.

<sup>81</sup> Chamberlain en Leydesdorff, “Transnational families,” 233.

<sup>82</sup> Chamberlain en Leydesdorff, “Transnational families,” 233.

Ten derde is de theorievorming rond de overdracht van herinneringen cruciaal binnen deze studie. Ik focus op de communicatieve overdracht van herinneringen in familiecontext. Het concept 'communicatieve herinneringen' van Assmann en de verfijningen van Welzer zijn bruikbare theoretische kaders om te bestuderen hoe het recente verleden en persoonlijke ervaringen worden doorgegeven aan verschillende generaties.

Ten vierde focus ik op herinneringen in de context van migratie. Het dynamische karakter van herinneringen wordt versterkt door mobiliteit in rekening te nemen. Herinneringen aan migratie raken aan processen van identiteitsvorming, waarin familieherinneringen een belangrijke plaats innemen.

### 3. Methodologie: migranten en hun kinderen aan het woord

*"[...] migrant oral histories provide evidence both about past experience and about the life stories which are a significant and material feature of that migrant experience."*<sup>83</sup>

Dit onderzoek is gebaseerd op tien interviews met Poolse migranten en hun kinderen. De persoonlijke verhalen en percepties van de respondenten worden vergeleken met elkaar en getoetst aan de internationale literatuur over herinneringen aan migratie en de omslagjaren in Polen. Omdat mondelinge geschiedenis een aantal beperkingen heeft voor historisch onderzoek, ga ik eerst dieper in op de achtergrond van mondelinge geschiedenis als methode om daarna de concrete stappen in de methodologie van mijn onderzoek te belichten.

#### **Mondelinge geschiedenis en migratie**

Mondelinge geschiedenis is als methode zeer geschikt om te peilen naar de dagelijkse ervaringen en de belevingswereld van individuen. Volgens Bruno De Wever en Pieter François beslaat mondelinge geschiedenis alle activiteiten die betrekking hebben op *"het interviewen van getuigen om het verleden te (re)construeren"*.<sup>84</sup> Mondelinge geschiedenis is een geliefde methode wanneer geschreven bronnen ontbreken. Interviews met getuigen kunnen thema's aanreiken of bevolkingsgroepen aanspreken die niet in andere bronnen voorkomen. In dat opzicht werkt mondelinge geschiedenis bottom-up en democratiserend: ook het dagelijkse leven en 'gewone' mensen worden een onderwerp van studie. Paul Thomson, pionier binnen de *oral history*, stelt samenvattend over de impact van mondelinge geschiedenis op de historiografie: *"History becomes, to put it simply, more democratic."*<sup>85</sup> Bijvoorbeeld binnen de migratiestudies is mondelinge geschiedenis een snel opkomende methode sinds de jaren 60, aangezien weinig andere bronnen de ervaringen, gevoeligheden en identiteiten van migranten blootleggen.<sup>86</sup>

De tijd dat mondelinge geschiedenis stiefmoederlijk behandeld werd, is stilaan voorbij: mondelinge geschiedenis is in de laatste decennia uitgegroeid tot een volwaardige subdiscipline van de historische praktijk. Een steeds uitbreidende literatuur gaat in op de methodologische bijzonderheden. Daarmee zijn de kritieken op mondelinge geschiedenis nog niet uit de weg geruimd. Concreet zijn er twee grote kritieken op de methode van mondelinge geschiedenis. Enerzijds twijfelen critici aan de mogelijkheden en betrouwbaarheid van het geheugen, anderzijds aan de representativiteit, objectiviteit en controleerbaarheid van mondelinge bronnen.<sup>87</sup> Ik ga kort in op de plaats van subjectiviteit binnen mondelinge geschiedenis. Representativiteit komt aan bod in het volgende onderdeel. De mogelijkheden en beperkingen van het geheugen werden al uitgediept in hoofdstuk 2.

---

<sup>83</sup> Alistair Thomson, "Moving stories: oral history and migration studies," *Oral History* 27, nr. 1 (1999): 36.

<sup>84</sup> De Wever en François, *Gestemd verleden*, 6.

<sup>85</sup> Thompson, *The voice of the past*, 7.

<sup>86</sup> Chamberlain en Leydesdorff, "Transnational families," 228.

<sup>87</sup> De Wever en François, *Gestemd verleden*, 7.

De grootste kritiek blijft de subjectiviteit van mondelinge bronnen. Mondelinge bronnen komen tot stand in een gezamenlijk proces tussen interviewer en respondent: mondelinge geschiedenis is inherent collaboratief.<sup>88</sup> De gestelde vragen, de taligheid van het medium, de relatie van de respondent tot het onderwerp, het sociale kader van de herinneringen, maar ook omgevingsfactoren en de houding van de interviewer kunnen een invloed uitoefenen op de productie van de bronnen. Toch hoeft dat niet te betekenen dat deze bronnen onbruikbaar zijn. Integendeel, mondelinge geschiedenis geeft lagen weer die niet in andere bronnen terug te vinden zijn. De lichaamstaal van de respondent en de muzische laag van het gesprek zoals de intonatie, rustpauzes en het volume zijn een aantal aspecten die een geschreven bron moeilijk kan vatten. Mondelinge bronnen vormen een meerwaarde in het onderzoek naar de representatie van het verleden door net die subjectiviteit centraal te stellen.<sup>89</sup> De grootste kritiek kan dus ook de grootste sterkte zijn. Volgens historici Koen Aerts en Nico Wouters neemt te weinig onderzoek in België (inter)subjectiviteit als uitgangspunt.<sup>90</sup> Door subjectiviteit centraal te stellen is mondelinge geschiedenis meer dan het opvullen van historische gaten en meer dan een aanvulling op het papieren archief. Mondelinge geschiedenis is een methode die toelaat om processen van beeldvorming, herinnerings- en geheugenconstructie te bestuderen.<sup>91</sup>

In mondelinge geschiedenis nemen verhalen van migranten een belangrijk onderdeel van het onderzoek in. Pas sinds de jaren 60 richten migratiestudies zich meer op mondelinge getuigenissen.<sup>92</sup> Die eerste studies beoogden vooral een historische reconstructie van migratie en integratieproblemen, pas vanaf de jaren 90 kreeg de subjectieve beleving van migratie een centrale plaats binnen het onderzoek.<sup>93</sup> De verschuiving van integratieproblematieken naar identiteiten, gevoeligheden en mytevorming kwam tot stand onder invloed van de mentaliteitsgeschiedenis en een complexer begrip van migratie zelf.<sup>94</sup> Onderzoek naar migratie verbreedde, waarbij niet langer economische motieven de hoofdtoon speelden. Ik sluit mij aan bij de laatste onderzoekstraditie, met een studie naar de perceptie en beeldvorming over het verleden bij migranten en hun kinderen. Subjectieve ervaringen en niet louter ontbrekende empirische data vormen het onderwerp van onderzoek. Om de subjectieve betekenissen van het verleden te begrijpen is taal uiterst belangrijk. De gerenommeerde mondelinge historicus Alistair Thomson stelt dat:

*“By listening to the myths, fantasies, errors and contradictions of memory, and paying heed to the subtleties of language and narrative form, we might better understand the subjective meanings of historical experience.”<sup>95</sup>*

---

<sup>88</sup> Thompson, *The voice of the past*, 7-8.

<sup>89</sup> Koen Aerts en Nico Wouters, “Mondelinge geschiedenis in België en de (de-)constructie van collectieve herinnering,” *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 92 (2014): 505.

<sup>90</sup> Aerts en Wouters, “Mondelinge geschiedenis in België,” 505.

<sup>91</sup> Aerts en Wouters, “Mondelinge geschiedenis in België,” 505.

<sup>92</sup> Voor een overzicht van vroege studies binnen de migratie studies die gebruik maken van mondelinge geschiedenis zie Thomson, “Moving stories,” 24-37.

<sup>93</sup> Chamberlain en Leydesdorff, “Transnational families,” 228.

<sup>94</sup> Chamberlain en Leydesdorff, “Transnational families,” 228.

<sup>95</sup> Thomson, “Moving stories,” 33.

## De zoektocht naar respondenten

Voor het onderzoek zocht ik naar eerste en tweede generatie Poolse migranten in en rond Antwerpen. Naast de woonplaats voldoen de respondenten aan een aantal andere criteria. Belangrijk voor het onderzoek is dat de respondenten van de eerste generatie tussen 1980 en 1991 naar België migreerden. Het is een generatie die besloot te verhuizen in volle transitieperiode en (deel van) de omwenteling in hun thuisland meemaakte in België. De afbakening van de migratieperiode valt samen met omwentelingen die op dat moment in Polen (en buitenland) plaatsvonden: de oprichting van de vakbondsbeweging *Solidarność* in 1980 tot de eerste vrije parlementsverkiezingen in 1991, een jaar dat regelmatig als einde van de Koude Oorlog wordt aangeduid met de opheffing van de Sovjet-Unie.

De respondenten van de eerste generatie verblijven al dertig jaar of langer in België, dat heeft het bijkomend voordeel van taalvaardigheid in het Nederlands. Ze hebben ook allen kinderen. Voor de tweede generatie interviewde ik de kinderen van de Poolse migranten. Voor deze respondenten hanteerde als criteria dat de ze hun jeugd (grotendeels) in België doorbrachten en nog steeds in België wonen.

Respondenten vinden bleek een hele opdracht, ook al heeft Antwerpen een grote Poolse gemeenschap. Via het Vredescentrum in Antwerpen waar ik stageliep, legde ik de eerste contacten binnen de Poolse gemeenschap in Antwerpen. Uiteindelijk kon ik via die weg geen geschikte respondenten vinden. Door een oproep binnen mijn kennissen- en vriendenkring, kwam ik aan een aantal contactgegevens. Vier personen kwamen in aanmerking en wilden meewerken. Een aantal andere personen kwamen niet in aanmerking omwille van een latere migratiedatum of omdat ze geen kinderen hebben. Wel hielpen deze Poolse mensen mij aan contactgegevens van vrienden. Ze verspreidden mijn oproep op een Facebookpagina van Polen in Antwerpen en een bevriende redacteur plaatste de oproep in de Poolse krant van Antwerpen, *Antwerpia PoPolsku*. De oproep in de Poolse krant en op de Poolse Facebookpagina kreeg geen gehoor. Ik had gehoopt dat de respondenten me tot andere respondenten konden leiden, het befaamde 'sneeuwbaaleffect', maar dat leverde slechts één extra respondent op. Op die manier vond ik vijf families die open stonden voor een interview, waarbij ik telkens één ouder en één kind interviewde. In één enkel geval interviewde ik beide kinderen van een respondent. In het totaal nam ik dus elf interviews af, tien daarvan zijn opgenomen in de analyse.

## Representativiteit

Mondelinge bronnen kampen vaak met een probleem van representativiteit. In de praktijk valt een perfecte steekproef moeilijk samen te stellen. De onderzoeker hangt af van de bereidwilligheid van respondenten om deel te nemen en tijd vrij te maken, en de mogelijkheid om bepaalde mensen op te sporen. In plaats van te streven naar de ideale steekproef is Paul Thompson voorstander van een 'strategische representativiteit' binnen mondelinge geschiedenis.<sup>96</sup> Dat houdt vooral in dat respondenten geen representatieve afspiegeling moeten zijn van de populatie, maar personen die het dichtst aan het onderzoekszet beantwoorden. Een aantal hindernissen in de zoektocht naar respondent kunnen ontnomen worden door anonimiteit te verzekeren. Ik gaf de respondenten in het

---

<sup>96</sup> Thompson, *A voice of the past*, 219.

toestemmingsformulier de keuze op welke manier ze vernoemd mogen worden.<sup>97</sup> Uiteindelijk besliste ik om toch voor alle respondenten fictieve namen te gebruiken om de privacy van de respondenten te verzekeren. Ik streefde niet naar een representatieve steekproef van Poolse migranten in Antwerpen voor dit onderzoek. Wel hield ik rekening met een redelijke genderbalans, verschillende migratiedata en een verscheidenheid in profielen. Ik bespreek kort het profiel van de respondenten.

De vijf respondenten van de eerste generatie, waarvan drie vrouwen en twee mannen, besloten op verschillende momenten om naar België te migreren, allen tussen 1986 en 1991. De respondenten waren twintigers tijdens hun migratie, dat is kenmerkend voor Poolse migratiegolven in de jaren 80 en begin de jaren 90. In die periode emigreerden vooral vrouwelijke Polen en jonge Poolse mensen.<sup>98</sup> Rond 1990 waren er ongeveer evenveel mannelijke als vrouwelijke Poolse migranten in België, daarna helde de genderbalans over in het voordeel van de vrouwen.<sup>99</sup> Met een licht overgewicht van vrouwelijke respondenten voldoet de genderverdeling van de respondenten van de eerste generatie aan die trend. Daarnaast migreerden in de jaren 80 vooral hoogopgeleide Poolse stedelingen naar België.<sup>100</sup> Dat is ook het profiel van vier respondenten van de eerste generatie: ze komen uit steden en volgden een studie aan de universiteit. Daarenboven was een Belgische partner voor deze vier respondenten de doorslaggevende factor in de keuze om te migreren. Een vijfde respondent van de eerste generatie volgde geen universitaire opleiding en werd hoofdzakelijk gedreven door economische motieven om naar België te migreren in 1991. De vijf respondenten zijn tussen de 50 en 61 jaar.

In de tweede generatie hebben vier van de zes respondenten één Belgische ouder en één Poolse ouder. Twee respondenten hebben twee Poolse ouders. De zes respondenten zijn twee vrouwen en vier mannen, tussen de 9 en 39 jaar oud. Zij groeiden allen op in Antwerpen. Één respondent woonde de eerste jaren van zijn leven in Polen en verhuisde als kleuter mee met zijn ouders naar België. De vijf volwassen respondenten van de tweede generatie volgden/volgen allen een hogere opleiding.

De vijf families waarvan telkens twee generaties zijn geïnterviewd, wonen in Antwerpen met uitzondering van één interview met een persoon van de tweede generatie dat plaatsvond in Gent en één interview met een persoon van de eerste generatie net buiten Antwerpen in het Waasland. In het totaal interviewde ik vijf vrouwen en zes mannen. Het interview van de 9-jarige jongen is niet mee in de analyse opgenomen, omdat het te weinig informatie bood. Opvallend is de beroepskeuze, namelijk vier architecten in een steekproef van elf personen. Dat heeft te maken met het feit dat ouder en kind hetzelfde beroep uitoefenen in twee families. Verder is de religieuze overtuiging van de respondenten sterk verschillend van praktiserende christenen tot vrijzinnige atheïsten. Ook is het opvallend dat van de tien volwassenen slechts één persoon geen hogere opleiding volgt/volgde.

---

<sup>97</sup> Zie bijlage 3 voor het toestemmingsformulier. De respondenten konden kiezen om vermeld te worden met volledige naam, enkel voornaam, initialen of anoniem.

<sup>98</sup> Mila Paspalanova, "Undocumented and legal Eastern European immigrants in Brussels" (Phd diss., Katholieke Universiteit Leuven, 2006), 69.

<sup>99</sup> Levrau, Piqueray en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 61.

<sup>100</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 19.



Kort overzicht van de respondenten.

- Agata (59 jaar), dochter Sara (27 jaar) en zoon Adam (26 jaar)
- Ewa (59 jaar), zoon Oskar (28 jaar)
- Barbara (61 jaar), zoon Tomasz (39 jaar)
- Lech (53 jaar), dochter Anna (22 jaar)
- Aleksander (50 jaar), zoon Kacper (9 jaar)

### Interviews in de huiskamer en voor het scherm

Paul Thompson spreekt in zijn basiswerk over mondelinge geschiedenis, *The voice of the past*, van drie types interviews: de *oral histories*, *life stories* en *oral traditions*.<sup>101</sup> Oral history is de breedste term, waaronder elke vorm van herinnering valt die wordt vastgelegd. Dat kan gaan over een specifieke fase in het leven van de respondent of een specifiek thema. Life stories gaan de levensloop van respondenten na. Een oral tradition peilt naar de mondelinge overlevering van verhalen over generaties. Deze driedeling kan misleidend zijn, aangezien ook tussenvormen bestaan en de categorieën overlappen. De interviews in dit onderzoek raken aan alle drie de types. Het zijn namelijk geen volledige life story interviews, ze zoomen vooral in op bepaalde fasen van het leven en peilen ook naar de overdracht van de herinneringen. Bij respondenten van de tweede generatie staat die mondelinge overlevering centraler. Dat betekent dat de geïnterviewde de ervaringen en herinneringen van vorige generaties navertelt en zo minder de rol van eigentijdse getuige vervult.<sup>102</sup>

De interviews vonden plaats bij de mensen thuis en drie personen interviewde ik online. Ik probeerde steeds om een interview fysiek te laten doorgaan, maar gezien de coronamaatregelen wilden sommige respondenten liever een online interview. De interviews varieerden in duur tussen een halfuur en twee uren (en één interview van zes minuten dat onbruikbaar was). De interviews met de eerste generatie duurde gemakkelijker meer dan een uur, terwijl de interviews met personen van de tweede generatie gemiddeld korter waren. Ik maakte gebruik van semi-gestructureerde interviews waarbij de vragenlijst als leidraad diende. Afwijking van de vooropgestelde vragen gebeurde vooral om door te vragen op een bepaald onderdeel. Volgens mondelinge historica Selma Leydesdorff moet een interviewer in een outsider positie durven doorvragen naar antwoorden die voor de respondent vanzelfsprekend lijken.<sup>103</sup> Ik heb getracht om ongeveer dezelfde open vragen aan alle respondenten te stellen, weliswaar niet in dezelfde volgorde of in exact dezelfde formuleringen. Voor de tweede generatie gebruikte ik dezelfde vragen maar lag de focus meer op de ervaringen van de ouder en wat hierover is overgeleverd. De vragenlijst peilde hoofdzakelijk naar drie thematische onderdelen, namelijk de migratie van Polen naar België, de transitie in Polen en de hedendaagse omgang met dat verleden.<sup>104</sup> De bevroegde thema's besloegen de eigen migratie ervaring of die van een ouder, de huidige band met Polen, de eigen ervaringen of die van een ouder onder het communistisch bewind en de politieke transitie in Polen in de jaren 80 en 90, en de overdracht van deze ervaringen (aan hun kinderen).

---

<sup>101</sup> Paul Thompson, *A voice of the past*, vii.

<sup>102</sup> De Wever en François, *Gestemd verleden*, 61.

<sup>103</sup> Selma Leydesdorff, *De mensen en de woorden* (Amsterdam: Meulenhoff, 2004), 98.

<sup>104</sup> Zie bijlage 1 en 2 voor de vragenlijsten van respectievelijk de eerste en tweede generatie respondenten.

## Verwerking en analyse van de interviews

Alle interviews werden eenvormig getranscribeerd. De transcripties, audiofragmenten en notities tijdens het interview vormden de basis voor de analyse. De analyse werd thematisch uitgevoerd aan de hand van de drie grote thema's die ook in de interviews centraal stonden: migratie, politieke transitie en omgang met het verleden. Een thematische verwerking heeft als voordeel dat verschillende interviews gemakkelijker naast elkaar gelegd kunnen worden en vergroot de leesbaarheid, maar het heeft als nadeel dat de verhaallijn van het interview wordt onderbroken. Binnen de drie thema's werd informatie geclusterd in verscheidene verbonden subthema's. Uitspraken uit de interviews werden met elkaar vergeleken en naast de literatuur over de Poolse politieke transitie en migratie gelegd. Zeker de gelijkenissen en verschillen tussen interviews van leden van dezelfde familie zijn grondig geanalyseerd. De transcripties en audiobestanden berusten bij de auteur en kunnen opgevraagd worden.

Interviews zijn een talige methode bij uitstek, waarbij het vertellen over herinneringen ook een re-interpretatie inhoudt.<sup>105</sup> Voor alle eerste generatie migranten die ik interviewde, was het Pools en niet het Nederlands de moedertaal. Toch verliepen alle interviews in het Nederlands. Dat kan leiden tot een grotere afstand tussen respondent en interviewer en verminderde spontaniteit.<sup>106</sup> Daarnaast kan dit een extra moeilijkheid inhouden om nuance en subtiliteiten te kunnen vatten. Soms greep een respondent terug naar een Poolse term die hij/zij probeerde uit te leggen. Voor alle respondenten is het Nederlands een dagelijkse omgangstaal, waardoor de communicatieproblemen beperkt bleven. Voor de meeste respondenten van de tweede generatie is het Nederlands de meest gesproken taal, maar zij waren allen perfect tweetalig. Taal sluipt ook in de manier waarop herinneringen verteld worden. Ik analyseer niet alleen *wat* de respondenten vertellen, maar ik probeer ook zo veel mogelijk rekening te houden met *hoe* de respondenten iets vertellen, of de narratieve structuur van het interview. Woordkeuze, herhalingen, gebruik van actieve of passieve taal en tegenstellingen zijn voorbeelden van narratieve elementen. Woorden als 'ik', 'wij' of 'zij' geven weer tot welke groepen de respondenten zichzelf rekenen. De manier waarop herinneringen worden verteld, kleuren ook de herinneringen zelf.<sup>107</sup> Bij de analyse werd zoveel mogelijk rekening gehouden met narratieve elementen.

Ik focus op de communicatieve overdracht van herinneringen, het vertellen van verhalen over het verleden. Andere culturele vormen die de overlevering van herinneringen beïnvloeden zoals foto's, boeken, muziek en films, krijgen zijdelings aandacht. Deze thesis beoogt geen volledige studie van foto's of andere bronnen van intergenerationele overdracht. Ik verwijs in de analyse op andere vormen van overdracht wanneer respondenten expliciet benoemen dat ze via andere bronnen (dan verhalen van familieleden) aan informatie over het verleden kwamen of wanneer een andere vorm van overdracht duidelijk uit hun verhalen naar voren komt.

---

<sup>105</sup> Aerts en Wouters, "Mondelinge geschiedenis in België," 509.

<sup>106</sup> De Wever en François, *Gestemd verleden*, 21.

<sup>107</sup> Aerts en Wouters, "Mondelinge geschiedenis in België," 509.

## DEEL II: Casusanalyse

## 4. Migratie in transitieperiode

*“Emigration, therefore, seems to be a permanent part of the Polish condition.”*<sup>108</sup>

Emigratie en Polen zijn sterk gelinkt. De respondenten in deze studie migreerden tussen 1986 en 1991 naar België. Ik start met een korte geschiedenis van de Poolse migratie naar België en zoom daarna in op de studies over Polen in Antwerpen. Na dit inleidend deel volgt de eigenlijke analyse van de interviews met 10 respondenten van de eerste en tweede generatie met focus op herinneringen aan migratie. Hoe verloopt de overdracht van herinneringen aan het migratieverleden bij de respondenten? Wat beklemtonen de respondenten?

### 4.1 Poolse migratie naar Antwerpen

#### **Poolse immigratiegeschiedenis**

Polen is een land van emigratie. Grote groepen Polen vestigden zich sinds de negentiende eeuw buiten de landsgrenzen. Deze groep Polen in het buitenland, de Poolse diaspora, kreeg in het Pools de naam *Polonia*. Volgens het Poolse Ministerie van Buitenlandse Zaken wonen ongeveer 20 miljoen Polen en mensen met Poolse afkomst in het buitenland.<sup>109</sup> Dat aantal bedraagt ongeveer de helft (52%) van de huidige Poolse bevolking, want Polen telt circa 38,5 miljoen inwoners. Diverse redenen liggen aan de grondslag van de verhuizing van verschillende generaties Polen, zoals de wisselende landsgrenzen, gedwongen migratie en economische of politieke emigratie.<sup>110</sup> Toch zijn de meeste Poolse emigratiegolven te herleiden tot politieke ontwikkelingen in de regio. Zeker tijdens de verdeling van Polen onder zijn buurlanden (1795 tot 1918), tijdens het interbellum, na de Tweede Wereldoorlog en na de val van het communistische regime in 1989 verlieten grote groepen Polen het land.

De meeste Polen die buiten de landsgrenzen wonen, zijn terug te vinden in de Verenigde Staten en Brazilië, maar ook België heeft een aanzienlijke Poolse gemeenschap. In het lijstje van de meest populaire bestemming van Poolse immigranten strandt België op een zevende plaats.<sup>111</sup> In 2021 verbleven 69 820 mensen met de Poolse nationaliteit in België, waarvan 43 528 in Vlaanderen.<sup>112</sup> Opvallend is dat deze statistieken geen personen met een dubbele nationaliteit (Belgisch en Poolse) meerekent, waardoor de meeste respondenten niet terugkeren in deze cijfers. De cijfers beslaan enkel

---

<sup>108</sup> Norman Davies, *God's playground: a history of Poland* (Oxford: Clarendon press, 1981), 2: 214.

<sup>109</sup> Ministry of Foreign Affairs Republic of Poland, “Polish Diaspora and Poles abroad day,” persbericht, 2.5.2019, geraadpleegd 26.5.2021, <https://www.gov.pl/>.

<sup>110</sup> Dominic A. Pacyga, “Polish Diaspora,” in *Encyclopedia of diasporas: immigrant and refugee cultures around the world*, eds. Melvin Ember, Carol R. Ember en Ian Skoggard (Springer: Boston, 2005), 2: 254.

<sup>111</sup> François Levrau et al., “Polish immigration in Belgium since 2004: new dynamics of migration and integration?” *Ethnicities* 14, nr. 2 (2014): 309.

<sup>112</sup> Statbel, “Bevolking naar nationaliteit en geslacht per gemeente (1992-2021),” geraadpleegd 16.6.2021, <https://statbel.fgov.be/nl>.

de geregistreerde Poolse immigranten, waardoor het een onderschatting is van het totale aantal Polen in België of Vlaanderen. In 2001 liepen schattingen van het aantal ongedocumenteerde Polen in België uiteen van 30 000 tot 90 000.<sup>113</sup>

Poolse migratie naar België kent een lange geschiedenis. Als sinds de negentiende eeuw ontving België significante aantallen Polen.<sup>114</sup> Vooral politieke vluchtelingen vonden hun weg naar België, toen één van de meest liberale landen van Europa. Poolse immigratie kreeg een systematischer karakter vanaf het interbellum. Na 1918 trokken grotere groepen Polen naar België en veranderde het profiel van de Poolse immigranten: ze waren eerder van lage sociale komaf en migreerden om economische redenen.<sup>115</sup> In de jaren 20 en 30 konden veel Polen als gastarbeiders terecht in de Limburgse en Waalse mijnen, waar een grote behoefte aan nieuwe arbeidskrachten was. Polen die naar de mijnregio's trokken, waren eerder katholieke Polen. Tijdens het interbellum migreerden ook joodse Polen in grotere aantallen naar België. Zij vestigden zich vooral in de grote steden, zoals Antwerpen en Brussel. Schattingen van het aantal Poolse joden die rond 1930 in Antwerpen woonden, lopen uiteen van 13 000 tot 15 000.<sup>116</sup>

Tijdens de Tweede Wereldoorlog vonden oorlogsvluchtelingen, maar ook Poolse soldaten hun weg naar België. De Eerste Poolse Panterdivisie van generaal Stanisław Maczek bevrijdde verschillende Vlaamse steden en gemeenten. Sommige Poolse bevrijders vestigden zich na de oorlog in België. Na de oorlog verbleven enkele duizenden Poolse ontheemden of *displaced persons* in België. Historicus Idesbald Goddeeris onderscheidt vier groepen ontheemde Poolse migranten: gedemobiliseerde militairen (zoals de divisiesoldaten van generaal Maczek), gerekruteerde mijnwerkers, gesubsidieerde studenten en Polen die op een andere manier, veelal illegaal, in België verzeilden.<sup>117</sup> In die laatste categorie vallen ook joodse overlevenden van de concentratiekampen en bevrijde krijgsgevangenen. Deze naoorlogse migranten waren over het algemeen jong: het waren vooral twintigers en dertigers.<sup>118</sup> In 1945-1946 voltrok ook een belangrijke emigratie uit België: sommige Polen reisden door naar buurlanden of maakten de oversteek naar de Verenigde Staten, Canada, Argentinië of Australië, en ruim tienduizend Polen keerden terug naar hun thuisland.<sup>119</sup> Aan het einde van de jaren 40 woonden er ongeveer 58 000 Polen in België.<sup>120</sup>

Na de Tweede Wereldoorlog kwam Polen onder communistisch bewind. Een strikte regulering van mobiliteit bracht Poolse migratie naar België bijna tot een stilstand. Migratie was weliswaar niet onmogelijk. Tijdens de Koude Oorlog bestond Poolse emigratie vooral uit vluchtelingenstromen en etnische migratie.<sup>121</sup> Polen konden de grenzen enkel oversteken met een toeristenvisum of om andere

---

<sup>113</sup> Paspalanova, "Undocumented and legal Eastern European immigrants," 74.

<sup>114</sup> Levrau et al., "Polish immigration," 304.

<sup>115</sup> Idesbald Goddeeris, *De Poolse migratie in België 1945-1950. Politieke mobilisatie en sociale differentiatie* (Amsterdam: Aksant, 2005), 14.

<sup>116</sup> Goddeeris, *De Poolse migratie*, 29.

<sup>117</sup> Goddeeris, *De Poolse migratie*, 53.

<sup>118</sup> Goddeeris, *De Poolse migratie*, 59.

<sup>119</sup> Goddeeris, *De Poolse migratie*, 59; 202-3.

<sup>120</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 19.

<sup>121</sup> Paspalanova, "Undocumented and legal Eastern European immigrants," 65.

socialistische landen te bezoeken.<sup>122</sup> Migratie gebeurde veelal illegaal of onder het voorwendsel van een reis. Reizen kon enkel met het juiste visum en paspoort, beide gecontroleerd door de staat. In de jaren 70 versoepelden de strikte voorwaarden voor toeristenvisa, wat leidde tot de komst van de eerste ongedocumenteerde Poolse migranten in België.<sup>123</sup>

Eind 1981 verscherpte het beleid in Polen toen de krijgswet van kracht ging: alle internationale migratie werd terug verboden.<sup>124</sup> De krijgswet ging gepaard met repressie van oppositieleiden van het communistische regime en meer specifiek van Solidarność, de ondergrondse vakbeweging die uitgroeide tot een politieke massabeweging. Vele Solidarność-leden vluchtten het land uit, sommigen kwamen aan in België. Tijdens de jaren 80 nam de Poolse migratie naar België licht toe. België was een populaire bestemming: ongeveer 25% van de Poolse emigranten koos België als bestemming.<sup>125</sup> De grotere politieke vrijheid en betere economische situatie trok Polen naar West-Europa. De keuze voor België had twee grote voordelen: België had vele mogelijkheden om intercontinentaal verder te migreren en er was een Pools sociaal netwerk aanwezig.<sup>126</sup>

Het aantal Polen dat tijdens de Koude Oorlog emigreerde, is in de communistische statistieken systematisch onderschat.<sup>127</sup> Evelien Koninckx schreef een masterproef over de Poolse migratie naar België in de jaren 80. Zij analyseerde de migratiecijfers uit de officiële Poolse statistieken en vulden ze aan met Belgische gegevens om ook de illegale migratiestromen in kaart te brengen. Koninckx concludeerde dat 4118 Poolse migranten en iets meer dan 2000 Poolse vluchtelingen tussen 1980 en 1989 naar België kwamen.<sup>128</sup> Poolse emigratie voor 1989 kende een aantal karakteristieken. Mila Paspalanova wijst in haar doctoraatscriptie op het profiel van de Poolse migranten: Poolse emigranten tijdens het communistische regime waren meestal jong, er waren meer vrouwelijke Poolse migranten dan mannen, ze kwamen vooral uit verstedelijkt en geïndustrialiseerd gebied en het waren voornamelijk hoogopgeleide mensen.<sup>129</sup>

Poolse emigratie veranderde vanaf 1989. Met de val van het communisme in Polen en de opening van de grenzen besloten meer Polen zich in het buitenland te vestigen. Na 1989 nam het aantal Poolse migranten in België exponentieel toe. Een massale Poolse exodus bleef uit.<sup>130</sup> Het profiel van de Poolse emigranten veranderde: vrouwelijke migranten waren niet langer in de meerderheid, meer laagopgeleide Polen emigreerden en de gemiddelde leeftijd nam met tien jaar toe.<sup>131</sup> Opvallend is dat tussen 1990 en 2005 vooral vrouwelijke Poolse migranten aankomen in België, in tegenstelling tot de algemene trend.<sup>132</sup> De cijfers zijn sterk beïnvloed door huwelijksmigratie en betreffen enkel de

---

<sup>122</sup> Paspalanova, "Undocumented and legal Eastern European immigrants," 66.

<sup>123</sup> Levrau, Piquera en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 57.

<sup>124</sup> Levrau, Piquera en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 39.

<sup>125</sup> Levrau, Piquera en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 58.

<sup>126</sup> Evelien Koninckx, "Solidarność-vluchtelingen: Poolse migratie naar België in de jaren 1980" (masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2015), 32.

<sup>127</sup> Paspalanova, "Undocumented and legal Eastern European immigrants," 66-7.

<sup>128</sup> Koninckx, "Solidarność-vluchtelingen," 62.

<sup>129</sup> Paspalanova, "Undocumented and legal Eastern European immigrants," 69.

<sup>130</sup> Voor een bespreking van de mogelijke verklaringen waarom de Poolse emigratie na 1989 beperkt bleef, zie Levrau, Piquera en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 41.

<sup>131</sup> Paspalanova, "Undocumented and legal Eastern European immigrants," 71-2.

<sup>132</sup> Levrau, Piquera en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 61.

geregistreerde migratie.<sup>133</sup> In 1991 werd België veel aantrekkelijker voor Poolse migranten omdat de visumplicht voor Poolse inwoners verviel.<sup>134</sup> Polen konden drie maanden zonder visum als toerist in België blijven, maar ze konden niet legaal werken in deze periode. Velen hielden zich niet aan het werkverbod en de beperkte verblijfsperiode.<sup>135</sup> Dat leidde tot illegaliteit en de typische pendelmigratie: migranten verblijven een periode in het buitenland en keren een aantal keren per jaar terug naar hun thuisland.<sup>136</sup> Schattingen van het aantal ongedocumenteerde Poolse migranten aan het einde van de jaren 90 lopen uiteen van 30 000 tot 50 000.<sup>137</sup>

De Poolse emigratie veranderde in 2004 met de toetreding van Polen tot de Europese Unie. Migratie van Polen naar West-Europese landen groeide exponentieel. Tussen 2004 en 2007 verdriedubbelde ongeveer het aantal Polen dat in het buitenland woont.<sup>138</sup> Polen konden legaal in België verblijven, maar niet legaal werken. Bijgevolg bleven veel Poolse migranten werken in de illegaliteit.<sup>139</sup> Pas in 2009 werd de Belgische arbeidsmarkt volledig opengesteld. De opening van de arbeidsmarkt leidde ertoe dat meer Polen zich officieel registreerden, waardoor de cijfers vanaf dan veel accurater zijn.<sup>140</sup> Sinds 2004 migreerden opvallend meer Poolse mannen naar België.<sup>141</sup> Daarnaast kozen meer Poolse migranten om langer of permanent in België te verblijven.<sup>142</sup>

### Antwerpen als thuishaven

Antwerpen heeft naast het Brussel Hoofdstedelijk Gewest de grootste groep Poolse inwoners, 8 493 in totaal.<sup>143</sup> Al in de jaren 80 woonde een groot deel van de Polen in Antwerpen.<sup>144</sup> De stad was één van de aantrekkingspolen voor illegale Poolse werknemers in de jaren 90.<sup>145</sup> Vooral vanaf 1995 richtten de Poolse migratiestromen zich op Brussel en Antwerpen.<sup>146</sup> De aanwezigheid van een Pools netwerk maakt Antwerpen aantrekkelijk voor Poolse migranten. Familie, vrienden of kennissen die al in de stad wonen, vormen een belangrijke reden voor Poolse migranten om naar Antwerpen te trekken.<sup>147</sup> Daarnaast spelen werkmogelijkheden een rol. Uit een ondervraging van ruim 400 Poolse migranten in Antwerpen blijkt dat bijna twee op de drie Poolse migranten om economische redenen naar Antwerpen migreerden.<sup>148</sup>

---

<sup>133</sup> Levrau, Piqueray en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 61.

<sup>134</sup> Levrau et al., "Polish immigration," 308.

<sup>135</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 19.

<sup>136</sup> Levrau, Piqueray en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 41.

<sup>137</sup> Aleksandra Grzymała-Kazłowska, "From ethnic cooperation to in-group competition: undocumented polish workers in Brussels," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31, nr. 4 (2005): 676.

<sup>138</sup> Elżbieta M. Goździak, "Polish migration after the fall of the Iron Curtain," *International Migration* 52, nr. 1 (2014): 1.

<sup>139</sup> Levrau et al., "Polish immigration," 309.

<sup>140</sup> Levrau et al., "Polish immigration," 310.

<sup>141</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 21.

<sup>142</sup> Levrau et al., "Polish immigration," 310.

<sup>143</sup> Statbel, "Bevolking naar nationaliteit en geslacht."

<sup>144</sup> Levrau, Piqueray en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 58.

<sup>145</sup> Levrau, Piqueray en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 62.

<sup>146</sup> Levrau, Piqueray en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 62.

<sup>147</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 37.

<sup>148</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 36.

De Poolse gemeenschap in Antwerpen kreeg de laatste jaren meer aandacht uit academische hoek. De meeste onderzoeken naar Poolse migranten richtten zich op Brussel. Deze onderzoeken gaan vooral in op de ongedocumenteerde Poolse migranten die illegaal op de arbeidsmarkt actief waren.<sup>149</sup> Studies naar de Poolse gemeenschap in Antwerpen zijn van recentere datum. Vooral de nieuwe migratiegolven wekten de interesse van verschillende onderzoekers: de meeste onderzoeken over Poolse migranten in Antwerpen focussen op de migratie na de jaren 90 of na 2004. Ik focus op de Poolse migratie rond de transitiejaren, waardoor de respondenten van de eerste generatie in dit onderzoek tussen de 30 en 35 jaar in en rond Antwerpen verblijven. Hoewel Polen die al 30 jaar of langer in de stad verblijven zijdelingse aandacht krijgen, bieden deze studies wel nuttige inzichten in de leefwereld van Poolse migranten in Antwerpen. Onderzoekers hebben aandacht voor de transnationale contacten van Poolse migranten, hun engagement in Poolse organisaties in Antwerpen, hun taalgebruik en identiteitsbeleving, integratieproblematieken en de scholing van Poolse kinderen.

Kris Vancluysen en Sofie Hennau deden in 2011 een grootschalig survey-onderzoek bij Poolse immigranten in Antwerpen. Ongeveer één vijfde van de 418 respondenten verbleef 15 jaar of langer in Antwerpen.<sup>150</sup> De meeste Polen in Antwerpen komen het uit rurale en economisch zwakke oosten van Polen.<sup>151</sup> Ongeveer één derde van de respondenten komt uit Lubelskie, een regio (woiwodschap) in het oosten van Polen.<sup>152</sup> Het onderzoek spitst zich toe op de sociale cohesie van de Poolse gemeenschap en socio-culturele thema's. Zo blijkt dat Polen in Antwerpen regelmatig te maken krijgen met discriminatie.<sup>153</sup>

Andere studies gebruiken kleinere steekproeven. Ook in 2011 verscheen een onderzoek naar de migratie, participatie en integratie van Poolse minderheidsgroepen in Antwerpen, geleid door François Levrau. Het onderzoek is gebaseerd op een literatuurstudie en gesprekken met 26 sleutelfiguren binnen de Poolse gemeenschap. Vooral de recente migratiestromen krijgen de meeste aandacht. Levrau wijst op de heterogeniteit van de Poolse gemeenschap in Antwerpen. Verschillen in periode van migratie, geografische afkomst, gender, socio-economische positie en generatieverschillen bepalen de breuklijnen van de Poolse gemeenschap.<sup>154</sup> Ondanks de verschillen voelen Polen zich verbonden met elkaar door hun gedeeld verleden, hun gedeelde taal, religie en lidmaatschap van de EU.<sup>155</sup> De heterogeniteit van de Poolse gemeenschap komt ook in andere studies aan bod. In haar masterproef maakt Malgorzata Szabla een onderscheid tussen een oude en nieuwe generatie Polen in Antwerpen met beide verschillende percepties van de Poolse diaspora.<sup>156</sup>

---

<sup>149</sup> Zie bijvoorbeeld Paspalanova, "Undocumented and legal Eastern European immigrants," en Aleksandra Grzymała-Kazłowska, "From ethnic cooperation to in-group competition," 675-97.

<sup>150</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 38.

<sup>151</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 38.

<sup>152</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 38.

<sup>153</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 162.

<sup>154</sup> Levrau, Piqueray en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 118-19.

<sup>155</sup> Levrau, Piqueray en Vancluysen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 118-19.

<sup>156</sup> Szabla, "The Polish diaspora in super-diverse Antwerp," 26-31.



Uit een artikel van Idesbald Goddeeris, François Levrau, Edith Piqueray en Christiane Timmerman blijkt dat Polen vaker kiezen voor een permanent verblijf in België en een aanzienlijke interesse hebben in de Belgische samenleving, maar de binding met Polen ook onderhouden:

*“Despite choosing to stay in Belgium for long periods or even permanently, then, Poles do not want their children to lose their Polish values and identity. This mixed orientation also comes to the fore in the socio-cultural landscape of the Polish community in Belgium. Poles not only invest voluntarily in (Dutch) language and civic integration courses, but also rely on local Polish media outlets and immigrant organizations.”<sup>157</sup>*

Die dubbele oriëntatie is ook aanwezig op het niveau van scholing. Zo duidt Edith Piqueray in haar doctoraatscriptie op de alsmaar grotere bereidheid van Polen om inburgeringslessen te volgen, Nederlands te leren en hun kinderen naar een Belgische school te sturen. Daarnaast neemt de populariteit van de Poolse scholen toe. Jongeren krijgen er onderwijs over Polen en de Poolse taal. De functie van de Poolse school als doorgeefluik van een ‘Poolse’ identiteit werd de laatste jaren belangrijker.<sup>158</sup>

## 4.2 Eerste generatie: herinneringen aan migratie

### **Van Oost naar West: motieven voor migratie**

Tussen 1986 en 1991 kwamen de vijf respondenten van de eerste generatie aan in België. Ze vestigden zich in Antwerpen en één persoon in het Waasland. Verschillende kenmerken van de Poolse migratiestroom in de jaren 80 en begin 90 komen terug in de verhalen van de respondenten. Zo waren alle vijf respondenten jonge migranten, namelijk tussen de 21 en 28 jaar oud. Ook zijn vier respondenten die tussen naar België kwamen hoogopgeleid en komen ze uit steden. Opvallend is dat dezelfde vier van de vijf respondenten een Belgische partner hadden. Toch was de liefde niet het enige motief om Polen voor België in te ruilen. Meer pragmatische redenen speelden ook een rol, zoals een partner die al een job had in België.<sup>159</sup> Ook een beter economisch vooruitzicht en betere voorzieningen voor buitenlanders waren factoren die de beslissing beïnvloedden om naar het thuisland van een Belgische partner te verhuizen.<sup>160</sup>

Barbara verhuisde in 1986 met haar man en kind naar Antwerpen nadat ze zes jaren samenwoonden in Krakau. Ze hadden de mogelijkheid om Polen voor België om te wisselen, door de Belgische nationaliteit van haar man. De economische mogelijkheden in België overtuigden haar om de stap te zetten:

---

<sup>157</sup> Levrau et al., “Polish immigration,” 318.

<sup>158</sup> Piqueray, “De Poolse school in Vlaanderen,” 257-59.

<sup>159</sup> Ewa, interview door Hazel Waeterschoot, Antwerpen, 26.2.2021.

<sup>160</sup> Agata, interview door Hazel Waeterschoot, Bazel, 12.2.2021; Barbara, interview door Hazel Waeterschoot, Antwerpen, 25.2.2021.

*“Ik was ondertussen ook afgestudeerd, onze zoon was geboren. Dus wij waren gewoon serieus aan het denken: wat gaan we nu verder doen? En omdat wij die optie hadden om eventueel in een ander land te beginnen, hebben wij uiteindelijk de optie gekozen om naar België te komen. Dus dat was zuiver economisch eigenlijk. Maar emotioneel was dat niet zo dat wij Polen beu waren. Tegenovergestelde, wij hebben daar misschien onze beste jaren gehad.”<sup>161</sup>*

In tegenstelling tot Barbara die een nieuwe toekomst in België wilde beginnen, zag Aleksander zijn verblijf in Antwerpen als een tijdelijke gebeurtenis: *“Het plan was zo een paar jaar een beetje geld verdienen en terug naar Polen.”<sup>162</sup>* Economische overwegingen waren de belangrijkste drijfveer voor Aleksander om te migreren. Hij komt uit een noordoostelijke rurale regio waar veel Polen in Antwerpen hun origine hebben.<sup>163</sup> Hij verhuisde naar België in 1991, het jaar waarin de visumplicht werd afgeschaft. In die periode kwamen de meeste Poolse migranten naar België om te werken zonder de intentie om zich permanent te vestigen: veel geld verdienen op korte tijd was het voornaamste doel.<sup>164</sup> Ondertussen woont Aleksander al dertig jaar in Antwerpen. Een vriend die al werk vond in België overhaalde hem om naar Antwerpen te komen. Het belang van vrienden, kennissen en familie in de keuze om te migreren kwam al in verschillende onderzoeken naar Poolse migranten naar boven.<sup>165</sup> De aanwezigheid van een sociaal netwerk vergemakkelijkt migratie: vrienden, kennissen en familieleden kunnen mee zorgen voor werk, huisvesting en de nieuwe migranten wegwijs kunnen maken in het gastland.<sup>166</sup>

*“Mijn beste kameraad is naar België gekomen om te werken en die heeft mij gebeld: ‘Kom maar naar hier.’ En ik heb gezegd: ‘Ja, oké.’ Ik ben naar hier gekomen. Ik werkte bij hem. Ik moest normaal gezien in de Russische winkel gewoon blijven staan en controleren of niemand iets pikt of zo. Want ik sprak alleen Pools toen. Niets anders. Ik heb het hem gezegd: ‘Ik spreek geen andere taal.’ ‘Dat is niks, gewoon controleren.’”<sup>167</sup>*

Het was geen evidente keuze om Polen te verlaten. Geen van de vijf respondenten had ooit gedacht Polen te verlaten, ook al waren de economische vooruitzichten beter in België. Aleksander liet zich overtuigen door een vriend, Agata besloot in 1990 na een grondige afweging van de zuidelijke regio Silezië naar België te verhuizen.

*“Ik heb gewoon mijn man leren kennen en wij moesten ergens samenwonen en we hebben toen onderzocht: waar gaan wij naartoe? Want ik was eigenlijk niet van plan om Polen te verlaten, omdat ik ben van mening – en nog altijd – dat we ergens geboren zijn en wij zijn daar opgegroeid. Als wij een beter leven willen dan moeten we dat zelf creëren in eigen land. Dus ik*

---

<sup>161</sup> Barbara, interview.

<sup>162</sup> Aleksander, interview door Hazel Waeterschoot, Antwerpen, 27.3.2021.

<sup>163</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 39.

<sup>164</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 39.

<sup>165</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 37; Paspalanova, “Undocumented and legal Eastern European immigrants,” 333-41; Levrau, Piqueray en Vancluysen, “Een verkenning van de migratie, integratie en participatie,” 60; 75; Szabla, “The Polish diaspora in super-diverse Antwerp,” 40.

<sup>166</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 35.

<sup>167</sup> Aleksander, interview.

*ben ook niet voor niks in de staking gegaan. Ik vond dat ik daar moest blijven en mijn plannen waren om daar mijn leven op zo een best mogelijke manier te maken.”<sup>168</sup>*

Ook Barbara dacht nooit Polen te verlaten. Zelfs toen ze haar man leerde kennen was België niet direct het bestemmingsland. De uitzichtloze situatie in Polen met weinig werkmogelijkheden trok haar over de streep. Verhuizen naar het buitenland was geen noodzaak, maar een opportuniteit voor het jonge gezin:

*“Ik bedoel ik had absoluut geen redenen toen, als iemand mij vroeg: ‘Zou je Polen willen verlaten?’ Dan zou ik dat nooit, nooit in aanmerking nemen. Het was enkel door het feit dat ik iemand heb leren kennen hier is die beslissing gekomen, maar toch na zes jaar wonen daar. Dus dat was ook niet zo evident. Ik ben zeker geen vluchteling ofzo. Absoluut niet.”<sup>169</sup>*

Lech bekeek migratie eerder als een toevallige samenloop van omstandigheden: “[...] ik ben een migrant van toeval. Ik heb niet door politieke of economische redenen beslist om in België te blijven.”<sup>170</sup> Ook voor Lech was het geen evidente keuze om te migreren. Hij was duidelijk op de hoogte van de keerpunten van migratie. *“Ik heb altijd een hekel gehad aan migratie. Een deel van mijn familie is in België, Canada enzovoort. Ik had ergens toch kennis van hun, van het feit dat ze hun eigen land miste [...]”<sup>171</sup>* Daarenboven konden familieleden die Polen verlieten tijdens het communistische regime niet meer terugkeren.<sup>172</sup> Lech ging de liefde achterna in 1991 en had die optie wel.

Ewa maakte reizen naar West-Europa voor ze naar België migreerde, *“maar ik had nooit interesse om in het Westen te wonen.”<sup>173</sup>* Niet iedereen begreep haar keuze: *“toen heb ik het Westen gezien en toen ik terugkwam naar universiteit, zei iedereen: ‘Ewa, wat doe je? Waarom kom je terug?’ Sommige medestudenten zijn gewoon gevluht hé naar het Westen. Ik niet, ik had nooit interesse. Dus ik ben altijd teruggekomen.”<sup>174</sup>* Ook toen ze haar man ontmoette was het geen evidente keuze om te migreren. Ze was gelukkig in Polen en dacht er niet aan om direct naar België te verhuizen. Toen dat voor haar en haar man toch de beste optie bleek, had ze helemaal geen ‘wow’-gevoel om naar het Westen te verhuizen. Ze wist waar ze zich aan kon verwachten.<sup>175</sup>

De keuze voor België en geen ander West-Europees land is bij de respondenten vooral gebaseerd op een partner of vrienden. Ook de keuze voor Antwerpen en omstreken is terug te brengen tot dezelfde redenen. Toch ziet Barbara het als een voordeel dat ze in Antwerpen is beland. Niet de grootte van de Poolse gemeenschap, maar de openheid van de havenstad bevalt haar het meest. Daarnaast apprecieert ze erg dat Belgen zoveel talen kennen:

*“Dat is eigenlijk wel leuk aan België, klein transitlandje met een grote haven. Dat is eigenlijk speciaal voor de steden of landen met grote havens, die zijn open naar alle mogelijke culturen*

---

<sup>168</sup> Agata, interview.

<sup>169</sup> Barbara, interview.

<sup>170</sup> Lech, interview door Hazel Waeterschoot Antwerpen (online via Skype), 1.3.2021.

<sup>171</sup> Lech, interview.

<sup>172</sup> Lech, interview.

<sup>173</sup> Ewa, interview.

<sup>174</sup> Ewa, interview.

<sup>175</sup> Ewa, interview.

*en talen en economische toestanden. Dus dat is wel een voordeel voor een buitenlander zeker. Dus ik heb eigenlijk geluk gehad dat ik in Antwerpen ben terecht gekomen. Omdat Antwerpen niet zo conservatief is als waarschijnlijk het zuiden van België of Gent zelfs. Ik denk het, dat Antwerpen veel opener is naar andere mensen, andere internationale contacten toe. Dus ik voel me goed hier, maar ik blijf Pools. [lacht]"<sup>176</sup>*

Opvallend is dat de respondenten het autoritaire politieke systeem en de beperkte vrijheid niet als reden noemen om het communistisch Polen te verlaten. In de jaren 80 kwamen een paar duizend Poolse politieke vluchtelingen in België aan, de respondenten behoren niet tot die groep. Een partner, vrienden en de economische situatie speelden een doorslaggevende rol om te migreren. De traditionele push en pull factoren voor migratie nemen ook politieke en sociaal-culturele factoren in rekening, maar die redenen spelen geen hoofdrol voor de respondenten.<sup>177</sup>

### **Aan de andere kant van het IJzeren gordijn: reizen en het beeld van het 'Westen'**

De vijf respondenten hadden een verschillend beeld van West-Europa voordat ze migreerden. Aan de ene kant verkregen ze informatie over wat er zich afspeelde aan de andere kant van het IJzeren Gordijn via de staat, vrienden of media, aan de andere kant zagen ze met eigen ogen hoe het 'Westen' was door de reizen die ze al dan niet ondernamen.

Mobiliteit onder het communisme was strikt gereguleerd. Je moest eerst verschillende administratieve hindernissen overwinnen vooraleer je het communistische Polen kon verlaten. Agata, Ewa en Barbara ondernamen in de jaren 80 reizen naar West-Europa toen de grenzen nog streng gecontroleerd werden. Agata en Barbara vertellen beide over de uitnodiging die je nodig had om het land te verlaten. Met een uitnodiging kon je een reispas verkrijgen.<sup>178</sup> Barbara kwam voor het eerst naar België in de zomer van 1979 voor een stage. Hoewel Polen een autoritair regime had, waren internationale reizen mogelijk:

*"[...] als je maar een uitnodiging kreeg van iemand die je kende en die stond garant voor jou 'ja ik zal je accommodatie geven en die zal onder mijn hoede zijn,' dan kon je zonder problemen met zo'n uitnodiging naar een consulaat gaan van het land in kwestie en dan kon jij een visum krijgen. Je kon ook een paspoort krijgen, want in Polen was dat zo: je mag je paspoort niet thuis hebben. Je moest ofwel je ID hebben ofwel je paspoort. Dus op het moment dat je naar het buitenland vertrok, moest je je ID ingeven en dan je paspoort. Dus ze wisten perfect wanneer dat je in het buitenland verbleef, dat was ook de bedoeling. Controle hé. Maar dat was mogelijk, dus we konden reizen of ja we konden naar buitenland gaan. Op zo'n manier ben ik ook naar België gekomen voor mijn zomerstage."*

Lech reisde vooral rond in de buurlanden en maakte ook een reis naar Syrië die hem goed bijbleef. *"Ik had de meeste buurlanden die onder het regime waren, bezocht: DDR, Tsjecho-Slowakije toen nog, Hongarije."*<sup>179</sup> Toch had hij de mogelijkheid om vrij te reizen gemist. Toen de grenzen opengingen in

---

<sup>176</sup> Barbara, interview.

<sup>177</sup> Levrau, Piqueray en Vancluyzen, "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie," 52.

<sup>178</sup> Agata, interview.

<sup>179</sup> Lech, interview.

1989 trok hij naar Nederland en België. “[...] ik wou misschien de wereld zien. Ik had misschien gedacht rond te reizen, dat heb ik altijd gemist onder het communisme. We mochten niet echt vrij bewegen, tenzij dat was met een uitnodiging of een [uit]wisseling.”<sup>180</sup>

Meer nog dan de moeilijkheden die het reizen met zich meebracht, bleven de eerste indrukken bij die België en bij uitbreiding West-Europa op de respondenten naliet. De eerste indrukken verschilden bij de respondenten en voldeden al dan niet aan hun verwachtingen. Wel deelden ze de overtuiging dat België rijker, vrijer en properder was. Met de eerste indrukken kwamen ook de eerste teleurstellingen, het geïdealiseerde beeld bleek maar deels te kloppen.

“Dat was echt zo een beeld zo, een rijk land daar, met alles in de winkels. Die pakjes toen, dat was ook veel kauwgom of snoepjes, dat was er toen niet in Polen. Dat was echt een groot verschil. Iedereen wou naar ginder gaan. Om even te profiteren van het goede leven.”<sup>181</sup> Aleksander wijst vooral op de materiële welvaart in het Westen. De pakjes die hij als kind kreeg opgestuurd, vooral uit Duitsland, bepaalden het beeld dat hij van het Westen had. Hij kwam maar één keer buiten Polen voordat hij België kwam: “Ik ben in 1991 naar hier gekomen. Ik was echt verschoten. Ik was in Polen tot mijn 21. Ik was één keer in Hongarije geweest, ik was ongeveer 10 of 11 jaar oud, voor de rest van mijn leven was ik nergens buiten Polen geweest. Ik ben naar hier gekomen en ik heb zoveel verschillende mensen gezien. Joden, negers ofzo. Ik heb dat enkel op tv gezien, ik was een beetje verschoten, zoveel verschillende nationaliteiten hier. Ik ben denk ik redelijk snel aangepast aan hier.”<sup>182</sup> De uitspraak van Aleksander valt samen met resultaten van een bevraging van Polen in Antwerpen. Migratie van Polen naar Antwerpen betekent voor veel Polen de eerste aanraking met een heterogene en diverse samenleving. Dat is een groot contrast met de eerder homogene samenleving in Polen. Uit de bevraging bleek dat de houding tegenover een multiculturele samenleving sterk verschilde binnen de Poolse gemeenschap. Opvallend is dat Polen die al langer in de stad verbleven er gemiddeld een toleranter houding op nahouden.<sup>183</sup>

Lech wijst op het verschil tussen zijn beeld van het Westen en de ideologische propaganda die de ronde deed. “Toen dacht ik dat hier vrijheid van pers, vrijheid van mening, politieke vrijheid veel groter was en beter.”<sup>184</sup> Nu heeft hij daar zijn bedenkingen bij. De staat verspreidde een ander beeld: “enorme indoctrinatie, de associatie van het Westen als een duivel [lacht].”<sup>185</sup> Binnen zijn vriendenkring werd gelachen met dat idee en werd de propaganda doorprikt.

Hoewel Agata in de jaren 80 al in Engeland en in West-Duitsland kwam, was ze toch verbaasd toen ze naar België migreerde. Bij haar aankomst in een dorp in het Waasland strookte het eerste beeld dat ze zag niet met haar verwachtingen.

---

<sup>180</sup> Lech, interview.

<sup>181</sup> Aleksander, interview.

<sup>182</sup> Aleksander, interview.

<sup>183</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 185-86.

<sup>184</sup> Lech, interview.

<sup>185</sup> Lech, interview.

*“[...] dan kom ik naar hier. En het eerste dat ik zag in het dorp was een boer zonder tanden. En dan dacht ik: dat kan toch niet, in het Westen een boer zonder tanden! Echt wij hadden zo soms een beeld van, van gelijk in de films.”<sup>186</sup>*

Hoewel Polen een fout beeld van het Westen konden hebben en ook Agata zelf een te romantisch beeld voor zich had, wijst ze op de slechte kennis van West-Europeanen over Oost-Europa. *“[...] mensen van hier hadden meer ijzer in dat gordijn dan wij. Dus wij wisten meer van het Westen omdat wij die interesse hadden en wij konden iets weten. Maar mensen van hier hebben zichzelf gecensureerd en gezegd: ‘Dat is het IJzeren Gordijn.’”<sup>187</sup>* Volgens Agata hadden West-Europeanen een desinteresse in het Oosten. Het IJzeren Gordijn was voor hen een grotere realiteit dan voor Oost-Europeanen die moeite deden om te weten te komen van wat er aan de andere kant afspeelde.

Ook Barbara wijst op de kennis die ze had over het Westen. West-Europa was *“zeker een andere wereld”*.<sup>188</sup> Het Westen was “kleurrijker”. Het was iets boeiends, maar cultureel gezien wist ze perfect wat er gaande was in West-Europa: *“[...] wij hebben altijd films gekeken, wij hebben naar de muziek geluisterd. Ik bedoel, we kenden alles wat er hier gebeurde hé.”* Met haar broer, beide muzikliefhebbers, namen ze albums op die in zijn geheel werden uitgezonden op de radio. Haar moeder was een grote liefhebber van Franse films. Alle recente films zagen ze, soms met een vertraging van één of twee jaar. In de cinemazaal kwam het Westen letterlijk in beeld. Dat gaf aanleiding tot grappige situaties. Toen ze de film *Coming Home* met Jane Fonda bekeek stapte een personage een supermarkt binnen met volle rekken. *“[...] dus als je zo’n scène zag in de film, iedereen begon te klappen. [lacht] Dat is het. Dus dat was in kort eigenlijk hoe dat wij dat zagen: oké het is daar zo, bij ons is het anders.”<sup>189</sup>* Dus Barbara en haar familie wist wat er in het Westen gebeurde, dat er daar bijvoorbeeld een groter assortiment was, maar er leefde ook een relativering daarvan aangezien ze het zelf goed hadden. Het idee van het ‘beloofde’ Westen kan ze dus nuanceren. Ze keek ernaar op, maar met mate.

De opmerkingen van Agata en Barbara nuanceren het idee van het IJzeren Gordijn als breuklijn tussen Oost en West. Ook binnen de historiografie is het IJzeren Gordijn sterk bediscussieerd, en is er eerder sprake van een *Nylon Curtain*. *“Many historians are now tilting towards the vision of a ‘Nylon Curtain’, with borders allowing exchanges, interactions, and encounters in real and imagined terms between East and West.”<sup>190</sup>* Met die term willen historici meer ruimte geven aan contacten en uitwisseling. Hoewel de term vooral slaat op uitwisselingen in een diplomatische context, past het idee ook op persoonlijk niveau voor de respondenten. Het Westen was zeker sterk verschillend van de leefwereld van de respondenten in communistisch Polen, maar het was geen onbereikbare, exotische bestemming. Reizen waren mogelijk, de interesse was er en via verschillende kanalen kwam nieuws tot bij hen.

---

<sup>186</sup> Agata, interview.

<sup>187</sup> Agata, interview.

<sup>188</sup> Barbara, interview.

<sup>189</sup> Barbara, interview.

<sup>190</sup> Kim Christiaens et al., “The Low Countries and Eastern Europe during the Cold War: introduction,” *Dutch Crossing* 39, nr. 3 (2015): 189.

## Een nieuwe leefomgeving

Na aankomst in België liep niet alles van een leien dakje. Het succes van de eigen migratie relativeren de respondenten door op ongemakken en vooroordelen te wijzen. De respondenten vertellen hoe ze zich moesten aanpassen aan een nieuwe samenleving. Dat hield een nieuwe taal en een andere cultuur in, ver weg van vrienden en familie. Evengoed kenden de respondenten uitdagingen op professioneel vlak.

Integreren is een proces van lange adem vertelt Agata: *“Het heeft 10 jaar geduurd voor ik mij hier thuis voelde.”*<sup>191</sup> Ze vindt het spijtig dat ze tijdens haar eerste jaren in België niet opschreef wat haar verbaasde of ergerde. *“Ge kunt daar komedies van maken.”*<sup>192</sup> Op die manier geeft ze toch een positieve draai aan haar verhaal.

Een professionele opstart in België is geen evidentie, vertelt Barbara. Sommige vrienden in Polen kenden een succesvolle carrière als architecte na 1989. *“Veel beter dan wij hier. Dus ik begon als klein architecte en so what na zes jaar wonen in Polen: geen connecties, geen contacten, niets. We zijn van één projectje begonnen. Dus alles is relatief hé.”*<sup>193</sup> Met migratie komt niet direct succes. Barbara en haar man begonnen klein en moesten hard werken. Misschien hadden ze in Polen na 1989 wel beter geboerd dan in België. Dat is *“een beetje spijtig”*.<sup>194</sup>

Voor Aleksander was het begin niet gemakkelijk. Communicatieproblemen en de juiste papieren gaven hem de grootste kopzorgen. De eerste tien jaar verbleef hij illegaal in België: *“Ik was tien jaar hier in het zwart. Er was geen mogelijkheid om papieren te krijgen. Bij de eerste regularisatie heb ik papieren aangevraagd, gekregen en gebleven, officieel.”*<sup>195</sup> Zijn eerste job in Antwerpen deed hij zonder Nederlands te kunnen.

Van communicatieproblemen had Barbara weinig last omdat ze in het Engels haar plan kon trekken. Ze moest zich op verschillende manieren aanpassen. Barbara zet de ervaringen in Polen af tegen het nieuwe leven dat ze met haar gezin in België opbouwde. *“Ik moet wel zeggen dat die zes jaren toen, ondanks van alle moeilijkheden, veel interessanter waren. Dus ik zeg altijd: het leven was misschien minder [in] materieel [opzicht], maar veel mooier. [...] Ik heb nooit gezegd dat het beter was in West-Europa dan in Oost-Europa. Ik zou zelfs zeggen: tegenovergestelde.”*<sup>196</sup> Vooral het sociaal contact verschilde sterk. Van vele vrienden en culturele evenementen ging ze naar een situatie van hard werken en een kleiner netwerk. *“... opeens viel ons leven stil. Dus ondanks dat we natuurlijk mensen uitnodigden en contact onderhielden, maar dat was niet zoals in Polen. Al die nachten en vrienden die gewoon zo bij ons bleven slapen. Daar is geen tijd voor, iedereen is aan het werken hier. Iedereen had eigen plannen.”*<sup>197</sup> Volgens haar zijn mensen in België meer individualistisch, ze zijn minder joviaal en ze hebben minder tijd. De tijdsdruk uitte zich ook in het bijhouden van een agenda en afspraken:

---

<sup>191</sup> Agata, interview.

<sup>192</sup> Agata, interview.

<sup>193</sup> Barbara, interview.

<sup>194</sup> Barbara, interview.

<sup>195</sup> Aleksander, interview.

<sup>196</sup> Barbara, interview.

<sup>197</sup> Barbara, interview.

*“Dus de sociale contacten waren zeker anders dan hier. Toen dat ik naar hier kwam, ik heb hier geleerd om mijn agenda te hebben en gewoon data te schrijven en onthouden. Als je een afspraak maakt, zoals met jou, dan schrijf je dat in en je weet het, maar in Polen was dat zo dat je nog vijf keer ondertussen belde en bevestigde en veranderde en alles hé. Dus dat was normaal hé. Dat was niet zoals hier. Ik heb dat allemaal hier moeten leren, want ik heb daar respect voor, mensen hebben geen tijd om constant te veranderen en constant naar elkaar te bellen.”<sup>198</sup>*

Hoewel Barbara zich goed voelt in België, wijst ze erop dat ze nooit helemaal geïntegreerd zal zijn. *“Ik ben naar hier gekomen toen ik 28 was. Dus ik was al volwassen, geschapen mens hé. Dus ik kan niet veranderen, die metamorfose, verandering, dat bestaat niet.”<sup>199</sup>* Ook Ewa haalt aan dat ze al gevormd was bij aankomst in België. *“Mijn jeugd, die heeft mij gevormd. Die 28 jaar, ik was een gevormde vrouw. Dus niet alleen gevormd, karakter natuurlijk ook, maar ook gestudeerd, ik had mijn mening over alles. Ik was een gevormde vrouw, dus dat is niet gemakkelijk dat ik hier maar alles – maar ik kon hier wel leven met Belgische gewoontes.”<sup>200</sup>* De respondenten willen ook hun eigenheid behouden, ook al botste het en blijft het soms botsen met de Belgische maatschappij.

Poolse migranten in Antwerpen krijgen regelmatig te maken met discriminatie. In het onderzoek van Vancluysen en Hennau verklaarde ongeveer 45% van de 418 respondenten het afgelopen jaar minstens één keer discriminatie ervaren te hebben.<sup>201</sup> De meeste gevallen van discriminatie zijn taalgerelateerd, zoals negatieve opmerkingen over geen perfecte beheersing van het Nederlands.<sup>202</sup> De meeste respondenten lijken dat beeld te bevestigen. Een accent of taalfouten laat sommige respondenten niet vergeten dat ze in België ‘vreemd’ zijn. Ewa beseft dat ze altijd een ‘vreemde’ blijft, omdat mensen horen dat ze *“met accent of met foutjes spreek.”<sup>203</sup>* Ook Barbara wijst daarop:

*Ik weet dat mijn taal niet perfect is: mensen horen direct dat ik niet van hier ben. Ik heb geen problemen gehad met racisme of met opmerkingen, helemaal niet hé. Ik heb eerder fijne mensen rond mij, maar ik voel mijzelf hier niet altijd op mijn gemak.”<sup>204</sup>*

Lech vertelt over persoonlijke ervaringen met discriminatie omwille van zijn Poolse afkomst. *“Vlaanderen is bijzonder, mensen kunnen dikwijls heel veel talen, maar ze zijn niet zo open als je zou denken.”<sup>205</sup>* Lech kreeg te maken met kwetsende opmerkingen op het werk, waardoor hij van job moest veranderen. *“Dus dat laat me niet vergeten dat ik hier niet thuis ben.”<sup>206</sup>*

Migratie betekent ook het achterlaten van familie en vrienden. Op bepaalde momenten in hun leven werd dat gemis meer tastbaar voor de respondenten. *“Ik heb Polen nooit gemist. Ik heb wel mijn familie*

---

<sup>198</sup> Barbara, interview.

<sup>199</sup> Barbara, interview.

<sup>200</sup> Ewa, interview.

<sup>201</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 148.

<sup>202</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 150; Levrau, Piqueraey en Vancluysen, “Een verkenning van de migratie, integratie en participatie,” 98.

<sup>203</sup> Ewa, interview.

<sup>204</sup> Barbara, interview.

<sup>205</sup> Lech, interview.

<sup>206</sup> Lech, interview.



*gemist, en mijn zoon was aan het groeien en mijn mama was zo ver.*<sup>207</sup> Ewa vertelt dat na aankomst in België en de geboorte van haar zoon alles nieuw was en heel druk, maar alles veranderde wanneer zij en haar ouders ouder werden en meer hulp nodig hadden. Zelf noemt ze het missen van familiecontacten *“de prijs van emigratie”*.<sup>208</sup>

## Terugkeren?

Alle vijf respondenten van de eerste generatie komen regelmatig in Polen. Een aantal keren per jaar, vooral op feestdagen of tijdens vakanties, bezoeken ze familie of vrienden. Een permanente terugkeer is voor drie van de vijf respondenten een optie in een dichte of iets verdere toekomst. Retourmigratie bij Polen zit de laatste jaren in de lift, schrijft de *Gazet van Antwerpen*.<sup>209</sup> Tijdens de jaren 80 was terugkeren naar Polen niet mogelijk. Na de val het communisme en de opening van de grenzen is het een optie om naar Polen te verhuizen. Toch is het wachten tot 2016 wanneer meer Poolse migranten kiezen om terug naar Polen te trekken. Een heropleving van de Poolse economie zou de voornaamste reden zijn.<sup>210</sup> Dat komt ook terug in de cijfers: het aantal Polen in Antwerpen neemt de laatste vijf jaar stelselmatig af. In 2015 is het grootste aantal Poolse inwoners geregistreerd, namelijk 9780.<sup>211</sup> In 2016 is het verschil slechts enkele tientallen, daarna neemt het aantal Polen in Antwerpen met enkele honderden per jaar af. Dit jaar (2021) is dat aantal gezakt tot 8 195.<sup>212</sup> Naast een grotere retourmigratie kunnen ook meer naturalisaties invloed hebben op het aantal Poolse inwoners. Uit de cijfers van de laatste vijf jaar blijkt dat meer Polen de Belgische nationaliteit aannemen. Het aantal Polen dat Belg wordt, stijgt tot 2019 met een terugval in 2020. Polen in het Vlaamse Gewest volgen dezelfde trend.<sup>213</sup> De afname van het aantal Poolse inwoners in Antwerpen is dus niet alleen te verklaren door een grotere retourmigratie, de cijfers worden vertekend doordat meer Polen de Belgische nationaliteit verkregen.

Verskillende factoren kunnen de keuze om terug te keren beïnvloeden. Zo bestaat er een kleinere kans dat Polen met een Belgische partner permanent terugkeren naar hun land van herkomst.<sup>214</sup> Drie van de vijf respondenten hebben momenteel een Belgische partner. De gedachte om terug te keren heeft bij alle respondenten op een bepaald moment gespeeld. Vooral kinderen en bij uitbreiding familie in België hield hen tegen om die plannen concreet te maken. Sommige respondenten ondernamen al stappen voor een eventuele terugkeer door grond of een woonst in Polen aan te kopen.

Voor Agata en Ewa is terugkeren naar Polen niet direct een optie. Al hebben ze er op een bepaald punt over getwijfeld. Agata is duidelijk, verhuizen naar Polen is geen optie. Zij is veranderd en het land evenzeer. Na dertig jaar in België te wonen voelt ze zich hier thuis.

---

<sup>207</sup> Ewa, interview.

<sup>208</sup> Ewa, interview.

<sup>209</sup> Christof Willocx, “Waarom sinds 2016 elk jaar meer inwoners van België naar Polen emigreren dan omgekeerd,” *Gazet van Antwerpen*, 16.9.2019.

<sup>210</sup> Willocx, “Waarom sinds 2016 elk jaar meer inwoners van België naar Polen emigreren.”

<sup>211</sup> Statbel, “Bevolking naar nationaliteit en geslacht.”

<sup>212</sup> Statbel, “Bevolking naar nationaliteit en geslacht.”

<sup>213</sup> Statbel, “Niet-Belgen die Belg werden 2000-2020 per gewest en voornaamste nationaliteit,” geraadpleegd 22.7.2021, <https://statbel.fgov.be/nl>.

<sup>214</sup> Vancluysen en Hennau, *Vanuit Pools perspectief*, 44.

*“Polen van mij bestaat niet meer. Dus ik ben vertrokken in 1990 en dat Polen is weg. Ik ben verhuisd naar hier, ik leef mijn leven hier. En Polen om terug te gaan, bestaat voor mij niet. Polen dat ik nu ken ... Gelukkig ga ik daar regelmatig naartoe, ik ken het Polen van nu. Ik ben niet met Polen mee geëvolueerd. Ik woon hier, ik werk hier en mijn leven is hier. Eigenlijk na die dertig jaar – want nu woon ik hier dertig jaar – voel ik mij hier nu thuis.”<sup>215</sup>*

Ewa ging persoonlijk door een moeilijke periode en dat was voor haar het moment om stil te staan bij een eventuele verhuizing. Uiteindelijk besloot ze dat niet te doen. Ze bouwde haar leven in België op en ze woont ondertussen al langer in België dan in Polen (32 jaar tegenover 28 jaar). Haar vrienden, collega's en zeker haar zoon houden haar hier. Ze ziet zichzelf niet meer in Polen wonen: *“in het katholieke Polen pas ik totaal niet, ik voel mij daar echt totaal niet goed.”<sup>216</sup>* Als het kon, zou ze wel graag meer naar familie in Polen reizen. Al twintig jaar heeft ze een buitenverblijf in Polen.<sup>217</sup>

Voor Lech is terugkeren een duidelijke optie: *“Ik ben nog nooit gestopt met erover te denken. België is voor mij nooit een promised land geweest. [glimlacht]”<sup>218</sup>* Twee keer overwoog hij concreet om terug naar Polen te trekken. Zijn kinderen waren de doorslaggevende reden om in België te blijven.

Aleksander had een appartement in Polen dat hij verkocht omdat hij toch besloot in België te blijven. Terugkeren blijft in zijn hoofd spelen: *“Misschien in de toekomst, misschien ook niet vast.”* Hij ziet zichzelf wisselen tussen beide landen. Zeker de laatste twee jaren voelt Aleksander zich meer aangetrokken om naar Polen te verhuizen. Hij maakte zijn plannen concreet door zijn huis in Antwerpen te verkopen. Met het geld wil hij een appartement in Antwerpen en een appartement in Polen kopen. Aleksander ziet het verschil tussen België en Polen verminderen, vooral op economisch vlak. De betere economische situatie doen sommige Poolse vrienden en kennissen besluiten om terug te keren.

*“Een buurman bijvoorbeeld is vandaag weg naar Polen. Ik heb nog geholpen vanmorgen met de camion. Alles weg. [lacht] Ze zijn vertrokken. Met de kinderen ook. Ze zeggen: ‘Beter in Polen.’”<sup>219</sup>*

Voor Barbara is het niet uitgesloten om terug naar Polen te keren. Ze heeft een heel sterke band met Polen: *“Het is ons tweede land.”<sup>220</sup>* Wat haar vooral tegenhoudt is haar familie die in België woont. *“We hebben daar een stuk grond, we hebben eventueel een optie om daar te gaan wonen. Maar het is zoals ik zeg: mijn familie is nu hier. Misschien een tweede woonst ooit. Wie weet.”<sup>221</sup>*

### **Praten over migratie: termen, connotaties en beeldvorming**

Idesbald Goddeeris stelt in de inleiding van zijn boek over Poolse migratie in België na de Tweede Wereldoorlog dat etniciteit een cruciale rol opneemt binnen migratie. Etniciteit is uitgegroeid tot een

---

<sup>215</sup> Agata, interview.

<sup>216</sup> Ewa, interview.

<sup>217</sup> Ewa, interview.

<sup>218</sup> Lech, interview.

<sup>219</sup> Aleksander, interview.

<sup>220</sup> Barbara, interview.

<sup>221</sup> Barbara, interview.

van de belangrijkste kaders van ons denken over migratie en maatschappij, zowel voor migranten zelf als voor de bevolking van het gastland:

*“Etniciteit is een centraal concept in de omgang met migratie. Voor nieuwkomers is het een van de belangrijkste elementen in de identiteitsvorming tijdens het vestigingsproces: in welke mate bewaren zij de gebruiken uit hun vaderland of integreren zij zich in de samenleving van hun gastland? Voor autochtonen is etniciteit het eerste criterium in de categorisering van nieuwkomers: wij verdelen migranten automatisch onder in Turken, Marokkanen, Koerden, Vietnamezen of andere etnieën en nationaliteiten.”<sup>222</sup>*

De categorisering van nieuwkomers is niet onschuldig. Zowel individuele migranten en hun kinderen als migrantengemeenschappen worstelen met de labels die de migratie-ervaring kenmerken.<sup>223</sup> Met woorden komen ook connotaties. De gevoeligheid van bepaalde termen blijkt uit de antwoorden van de respondenten. Het is daarom niet verwonderlijk dat de respondenten een eigen visie op ‘migratie’ nahouden. Hun ervaringen kleuren hun perceptie over de etiketten ‘Pool’ en ‘migrant’ die ze (ongewild) opgekleefd krijgen.

Barbara houdt niet van het woord ‘migrant’. “[...] mijn intentie was nooit om Polen te verlaten. Ik ben dus geen bewuste emigrant. Ik heb die term zelfs niet graag tegenover mijn persoon, want ik ben nooit van plan geweest Polen te verlaten.”<sup>224</sup> Het is een term die ze niet bij zichzelf vindt passen, want ze had nooit de intentie om Polen te verlaten. Toch heeft ze op een bepaald moment wel bewust gekozen om naar België te verhuizen.

Agata houdt er een andere perceptie op na. Barbara benadrukt de verschillen, terwijl Agata net op de gelijkenissen tussen migranten wijst. Ze wil net wel gezien worden als een ‘migrant’. Uit beide antwoorden blijkt dat het geen neutrale term is. Agata weet welke connotaties en vooroordelen aan het woord verbonden zijn en zet ze zich daar bewust van af.

*“Ik heb bijvoorbeeld altijd geweigerd om mij minderwaardig te voelen omwille van migratie. Maar ik ben wel migrant hé. Dus als mensen mij iets, iets over de Marokkanen zeggen, zeg ik: ‘Maar ik ben ook migrant.’ ‘Nee gij niet.’ ‘Hoe niet?’ ‘Ah nee, want ge komt van Europa.’ Een migrant dat is iemand die van het ene land naar een ander gaat en die kan van overal zijn. Het is niet dat de Marokkanen zijn migranten en ik niet, ik ben ook een migrant. Maar ik heb echt geweigerd om mij minderwaardig te voelen. Of mij daar te onderwerpen aan clichés van, ja, dat heb ik gedaan.”<sup>225</sup>*

Niet alleen verschillende invullingen van ‘migrant’ komen in de antwoorden aan bod. Ook hebben de respondenten een verschillende blik op ‘migratie’. Agata spreekt over migratie als een “drama” dat slechts in enkele gevallen goed kan komen.<sup>226</sup> Enkel migratie voor de liefde, waar ze zelf onder valt, kan tot een mogelijk succesverhaal leiden. Mensen die migreren “voor een beter leven”, om

---

<sup>222</sup> Goddeeris, *De Poolse migratie*, 1.

<sup>223</sup> Thomson, “Moving stories,” 25.

<sup>224</sup> Barbara, interview.

<sup>225</sup> Agata, interview.

<sup>226</sup> Agata, interview.

economische of politieke motieven krijgen te maken met een harde realiteit. *“Dat is een drama en daar is hier te weinig begrip voor.”*<sup>227</sup>

Ook Lech wijst op de gevolgen van migratie en hoe economische motieven een zware persoonlijke tol kunnen hebben: *“Soms beslissen ze om naar hier te komen, omdat ze sneller aan het kapitaal kunnen komen. Aan de andere kant is dat gebonden aan een prijs: je bent ver van jouw gezin dikwijls.”*<sup>228</sup> Door het woord ‘ze’ te gebruiken, distantieert Lech zich van economische migranten. Hij merkt verder op dat migratie niet altijd het wereldbeeld van migranten of hun kinderen verruimt. *“Dat is soms ook zo bekrompen van migranten, wij gaan naar vaderland, moederland, naar de roots. Doordat onze vakantieperiode, verlof toch beperkt is, leren we soms minder [lacht] de wereld kennen dan onze landgenoten die in Polen zijn gebleven, of in Turkije, Marokko, noem maar op.”*<sup>229</sup> Migratie heeft een invloed op de volgende generatie. Volgens Lech kampt een tweede generatie net met meer moeilijkheden. *“Migrantenvormen kwetsen enorm hun kinderen. Migratie is sowieso altijd moeilijk. Voor de tweede generatie dikwijls moeilijker. Migratie is dikwijls meer conservatief en evolueert niet mee met het land.”*<sup>230</sup> Opvallend is dat Lech verschillende schaduwkanten van migratie in het interview uitlicht, meer dan de andere respondenten. Zijn ervaringen met discriminatie kunnen een reden zijn om de negatieve kanten extra te belichten.

Naast meer algemene bespiegelingen, spreken sommige respondenten zich uit over hun medelandgenoten die naar België migreerden en de beeldvorming die over Poolse migranten bestaat. Zo ergert Barbara zich aan de eenzijdige berichtgeving van Poolse migranten. Enkel het ‘crapuul’ komt in het nieuws en niet de ambitieuze en hardwerkende Poolse migranten. Ze heeft veel Poolse vrienden in België en *“iedereen heeft een enorm boeiende geschiedenis achter de rug. [...] We kennen hier top artsen, ingenieurs, architecten. Niemand kent ze, omdat ze gewoon hun werk goed doen. Die mensen zijn niet populair hé. De mensen die op straat stelen, die zijn populair.”*<sup>231</sup> Ook Lech is kritisch tegenover sommige Polen in België. Hij vindt dat Polen zich moeten aanpassen aan Belgische normen. Het is een idee dat bij veel Polen in Antwerpen leeft.<sup>232</sup> Het naleven van Belgische wetten vindt Lech cruciaal. Hij zal niet opkomen voor een landgenoot die daar zijn voeten aan veegt. *“Ik discuteer niet met de wetgeving. Ik kan ook niet als excuus gebruiken dat het in Polen anders is.”*<sup>233</sup>

### 4.3 Tweede generatie: herinneringen aan migratie

#### **Verhuisd voor de liefde**

De respondenten van de tweede generatie groeiden op in België, maar Polen was niet ver weg. De Poolse achtergrond kregen ze van hun ouders mee die als twintigers besloten om naar België te

---

<sup>227</sup> Agata, interview.

<sup>228</sup> Lech, interview.

<sup>229</sup> Lech, interview.

<sup>230</sup> Lech, interview.

<sup>231</sup> Barbara, interview.

<sup>232</sup> Levrau, Piqueray en Vancluyzen, “Een verkenning van de migratie, integratie en participatie,” 98.

<sup>233</sup> Lech, interview.

verhuizen en zich daar te vestigen. De ouders van de vijf respondenten hadden allen een Belgische partner. Toch verschillen de verhalen over en de redenen van migratie tussen de respondenten.

Sara en Adam zijn vrij kort over de migratie van hun moeder, Agata. Dat levert al snel een meer geromantiseerd beeld op. *“Ze is verhuisd voor de liefde,”* zegt Sara.<sup>234</sup> Veel meer over haar keuze om te migreren weet Sara niet. Hoe de verhalen over haar migratie tot bij haar kwamen, kan ze moeilijk plaatsen: *“Dat sluipt zo in kleine vertelseltjes.”*<sup>235</sup> Ook Adam kent weinig details over de migratie van zijn. *“Ze is naar hier verhuisd omdat ze met mijn pa is getrouwd. Dat is eigenlijk de voornaamste reden.”*<sup>236</sup> Hij voegt er nog aan toe: *“Het is niet dat ze moest vertrekken ofzo, het is gewoon echt een bewuste keuze.”*<sup>237</sup> Met die opmerking wijst Adam op de verschillende vormen van migratie. De migratie van zijn moeder was niet geïnspireerd door politieke motieven of uit noodzaak.

De andere drie respondenten zijn meer genuanceerd over de migratiemotieven van hun ouders. Ook zij zijn voornamelijk de liefde achterna gereisd, maar dat is niet de enige reden. Tomasz vertelt dat zijn ouders een verantwoorde keuze namen om na zes jaren in Polen te wonen naar België te verhuizen: *“De situatie was uitzichtloos en niemand wist wat er ging gebeuren [...]”*<sup>238</sup> De onzekere economische en politieke situatie dreef zijn ouders naar België. Net zoals zijn moeder, Barbara, wijst hij erop dat zijn ouders en zijn leven in Polen had kunnen afspelen als ze een aantal jaren langer waren gebleven. *“[...] hadden ze geweten dat die Val van de Muur binnen een aantal jaar zou komen, maar dat kan je niet weten, zo’n dingen. Dat hebben ze af en toe gezegd, in Polen hadden ze ook iets kunnen hebben opgebouwd. [stilte]”*<sup>239</sup> Tomasz weet dat niet iedereen die mogelijkheid had om het land te verlaten en in België opnieuw te beginnen. Voor zijn ouders bestond die uitweg er altijd, terwijl veel Polen in een situatie zonder uitgang waren beland.<sup>240</sup>

Nadat Oskar zijn moeder, Ewa, een Belgische man leerde kennen, besloten ze uiteindelijk naar België te verhuizen. Oskar beschrijft hoe die keuze ook economisch gemotiveerd was: zijn vader had al een job en de Belgische economie was sterker.<sup>241</sup> Een aantal jaren later kon de situatie helemaal anders zijn geweest: *“Dan is er toch beslist om in België te gaan wonen. Dan een klein jaar na die trouw is de Muur gevallen. Dus het zou totaal anders zijn geweest als ze elkaar een paar jaar later hadden leren kennen hé. Misschien was ik dan in Polen geboren. [lacht]”*<sup>242</sup>

Anna zet het migratieverleden van haar vader, Lech, net af tegenover dat van economische migranten. *“Wij zijn zo niet het typisch – mijn ouders zijn niet om economische redenen gemigreerd ofzo.”*<sup>243</sup> Anna kan het migratieverhaal van haar vader het best plaatsen en weet ook precies wanneer ze het te horen kreeg. Anna vroeg aan haar vader om zijn hele verhaal te vertellen over hoe hij in België belandde. Na een aantal stukjes en fragmenten te horen spendeerden ze een dag in de tuin om naar zijn

---

<sup>234</sup> Sara, interview door Hazel Waeterschoot, Gent, 24.2.2021.

<sup>235</sup> Sara, interview.

<sup>236</sup> Adam, interview.

<sup>237</sup> Adam, interview door Hazel Waeterschoot, Antwerpen, 28.2.2021.

<sup>238</sup> Tomasz, interview door Hazel Waeterschoot, Antwerpen, 8.3.2021.

<sup>239</sup> Tomasz, interview.

<sup>240</sup> Tomasz, interview.

<sup>241</sup> Oskar, interview door Hazel Waeterschoot, Antwerpen (online via Zoom), 20.3.2021.

<sup>242</sup> Oskar, interview.

<sup>243</sup> Anna, interview door Hazel Waeterschoot, Antwerpen (online via Zoom), 19.3.2021.

migratieverhaal te luisteren. Ze kan heel specifiek vertellen hoe hij begon te reizen na 1989 en via een familielid belandde hij in Antwerpen waar hij een Belgische leerde kennen. Hij keerde even terug naar Polen, maar verhuisde dan naar België.<sup>244</sup>

### **Een hamburger in Amsterdam: reizen naar het ‘Westen’**

De respondenten van de tweede generatie komen regelmatig en al vanaf een jonge leeftijd in Polen, voornamelijk om hun familie te bezoeken. Ze zijn zich bewust dat de reizen nu niet vergelijken zijn met de reizen die hun ouders ondernamen. In hun verhalen komen de verschillen tussen Oost- en West-Europa tijdens de jaren 80 en de beperkingen op het reizen aan bod. Opvallend is dat ze niet heel specifiek kunnen vertellen wat die beperkingen precies inhielden.

Sara herinnert zich vooral het verschil tussen haar moeder en vader toen ze in Berlijn afspraken. Haar moeder moest “sjoemelen” en had een “formulier” nodig, terwijl haar Belgische vader niet dezelfde hindernissen moest nemen.<sup>245</sup> Sara’s moeder probeerde om via reizen de wereld te zien. Daarvoor moest ze omgaan met de bestaande beperkingen door visa aan te vragen of flexibele plannen te maken: “[...] ik kan me geen verhalen herinneren dat ze niet mochten gaan. Ze gingen dan misschien eerder de andere kant op. Dat ze reisden, allez dat ze met het gezin dan meer de andere richting uitgingen omdat dat dan makkelijker was misschien.”<sup>246</sup> In de opmerking van Sara komt naar boven hoe haar moeder en haar familie zich niet lieten ontmoedigen door de strikte beperkingen van mobiliteit in het communistische Polen, maar net de vrijheid van het reizen bleven opzoeken.

Ook Adam haalt de ontmoeting van zijn ouders in Berlijn aan, vlak voor de Val van de Muur. Hij spreekt niet over de reisbeperkingen die zijn moeder toen ondervond. Hij weet dat er na 1989 minder administratie nodig was om te reizen, maar hoe dat precies in zijn werking ging of welke hindernissen toen wegvielen, weet hij niet. Hij vertelt wel over de andere reizen die zijn moeder maakte in West-Europa waardoor ze al in “meer open landen” kwam en vrienden had.<sup>247</sup>

Oskar vertelt over de reizen die zijn moeder maakte in West-Europa en de douane en formaliteiten die daarbij kwamen kijken. Het was niet evident om van een communistisch land naar een westers land te reizen. Esperantocongressen in het buitenland boden een mogelijkheid om toch naar het buitenland te trekken: “[...] dat is een hele sterke herinnering, dat mijn ouders – mijn bestaansreden is die taal Esperanto en de mogelijkheid om toch op één of andere manier te kunnen reizen tijdens het communisme voor mijn moeder, dankzij Esperanto.”<sup>248</sup>

Tomasz herinnert zich de lange reizen naar Polen, waarin rijen auto’s staan aan te schuiven voor de douane aan de grens. Zijn ouders hadden enige vertrouwdheid opgebouwd met de beperkingen op mobiliteit in het communistisch Polen: “Mijn vader heeft me onlangs dat verhaal verteld, dat afhankelijk van de grenswachtpost je het juiste paspoort moest tonen.”<sup>249</sup>

---

<sup>244</sup> Anna, interview.

<sup>245</sup> Sara, interview.

<sup>246</sup> Sara, interview.

<sup>247</sup> Adam, interview.

<sup>248</sup> Oskar, interview.

<sup>249</sup> Tomasz, interview.

Anna vertelt over de reis van haar vader naar Nederland en België net na de Val van de Muur. Hij pakte zijn rugzak en vertrok. Het was voor hem een tijd van hoop, vrijheid en vreugde. *“Hij vertelde bijvoorbeeld dat hij in Amsterdam zijn eerste hamburger had gegeten [geamuseerd], want Amerikaans eten was zo taboe.”*<sup>250</sup> Daarmee wijst Anna op de officiële propaganda over het Westen dat als het kwaad werd afgeschilderd, wat ook Lech aanhaalde.

### **Aanpassingsproces en terugkeren**

Na de migratie begon een lang aanpassingsproces, bij sommige Poolse migranten leidt dat tot twijfels over België als permanente verblijfplaats. Alle vijf de respondenten spreken over de moeilijkheden die hun ouders ondervonden bij aankomst in België. Over het algemeen zijn de respondenten eerder kort over het aanpassingsproces van hun ouders. Wel linken de meeste respondenten van de tweede generatie die aanvankelijke moeilijkheden van hun ouders aan eventuele twijfels om terug te keren naar Polen. Ondanks de nodige twijfels, lijkt een permanente terugkeer naar Polen nu niet aan de orde voor de vijf respondenten.

Oskar wijst op de moeilijke start. Ewa moest een nieuwe taal leren en was ver weg van familie en vrienden. Daarenboven was het niet gemakkelijk om een job te vinden.<sup>251</sup> Hij sluit niet uit dat zijn moeder de eerste jaren heeft getwijfeld om terug te keren naar Polen. Pas de laatste jaren kwamen er grondige twijfels toen ze dichterbij haar familie wou zijn, maar de zekerheid van België en natuurlijk haar zoon houden haar hier. *“Op moeilijke momenten mist ze het meer, maar om te concluderen: ze heeft altijd gezegd ‘Ik ga niet verhuizen, ik mis het wel, maar ik ga niet verhuizen.’”*<sup>252</sup>

Ook Tomasz vertelt over het lastige begin voor zijn ouders om in België te wonen en te werken. Net als zijn moeder spreekt hij over het ontbreken van een netwerk. Tomasz relateert die moeilijke opstart door tweemaal te vermelden dat zijn ouders toen jong waren. *“Die kunnen wel wat aan.”*<sup>253</sup> De ouders van Tomasz hebben een stuk grond in Polen: *“Er wordt wel af en toe gesproken over misschien daar iets te bouwen, of maar [nadenkend] ik denk dat ze hun leven hier zo hebben uitgebouwd dat het een moeilijke keuze is eigenlijk. En de situatie in Polen is nu echt heel onaantrekkelijk, dus ik denk dat dat zeker meespeelt.”*<sup>254</sup>

Adam zegt dat zijn moeder weinig vertelt over de aankomst in België en de aanpassingen die daarbij kwamen kijken. De sociale contacten verschilden sterk, zoals familiefeesten. Daarnaast frustrerde Agata zich omdat ze haar studies opnieuw moest doen. *“Dat het ook zowat frustrerend was, dat ze haar bekeken als iemand die misschien minder intelligent was ofzo. Terwijl dat zij eigenlijk gewoon de taal nog niet kende.”*<sup>255</sup> Sara wijst op de moeilijke ontvangst door de schoonfamilie in België.<sup>256</sup> Zowel

---

<sup>250</sup> Anna, interview.

<sup>251</sup> Oskar, interview.

<sup>252</sup> Oskar, interview.

<sup>253</sup> Tomasz, interview.

<sup>254</sup> Tomasz, interview.

<sup>255</sup> Adam, interview.

<sup>256</sup> Sara, interview.

Sara als Adam zien hun moeder niet direct naar Polen verhuizen, al heeft ze daar in het begin misschien aan gedacht. Volgens Adam zijn er weinig redenen om België te verlaten: *“Alles is hier hé.”*<sup>257</sup>

Anna weet dat haar vader graag zou terugkeren, *“papa houdt echt van Polen en zijn vrienden.”*<sup>258</sup> Ze beschrijft die sterke binding met Polen als *“een melancholie misschien niet, maar dat is wel zijn thuis.”*<sup>259</sup> Zowel Anna als haar vader kregen al te maken met discriminerende opmerkingen omwille van hun Poolse afkomst. Dat bemoeilijkt voor beiden het proces om zich in België helemaal thuis te voelen: *“Dus dan is het moeilijk om je volledig Belgisch te voelen, als ik altijd wel een opmerking krijg over mijn familienaam.”*<sup>260</sup>

#### 4.4 Tussenbesluit

Migratie betekende voor alle respondenten een grote verandering. Op persoonlijk vlak is migratie een moment van breuk, herinneringen kunnen dan een vorm van continuïteit garanderen. Twee generaties Polen vertelden in de interviews over de keuze om te migreren, reizen en mobiliteit, het aanpassingsproces in België en de mogelijkheid om naar Polen terug te keren. Migratie gaat niet altijd gepaard met succes. Dat bewijzen de verhalen van de respondenten. Hoewel ze nu allen gesetteld zijn en zich goed voelen in België, liep hun aanpassingsproces niet van een leien dakje. Uiteenlopende factoren lagen aan de basis zoals een klein netwerk, illegaliteit, gemis, een moeilijke opstart, een nieuwe job, discriminatie, persoonlijke tegenslagen, vooroordelen waartegen ze moesten opboksen of de aanpassing aan een nieuwe taal en cultuur. De verhalen van de twee generaties lopen sterk gelijk, al leggen ouders en kinderen andere klemtonen. Op welke manier de respondenten over hun ervaringen aan hun kinderen vertelden, is slechts in enkele gevallen duidelijk. Verschillende respondenten van de tweede generatie wijzen op een fragmentarische overdracht.

In vergelijking met hun ouders gaven de respondenten van de tweede generatie eerder korte antwoorden. De respondenten van de eerste generatie vervielen al snel in lange anekdotes. Details over de migratie-ervaringen gingen bij sommige respondenten van de tweede generatie verloren, maar de grote lijnen bleven wel hetzelfde. Door het verlies aan details krijgt het migratieverleden van de respondenten van de eerste generatie in de verhalen van hun kinderen een licht geromantiseerd beeld. Zo brengen de respondenten van de eerste generatie een rijker en genuanceerder beeld van hun migratiemotieven. Het aandeel details verschilde ook sterk per thema en per respondent. Sommige respondenten van de tweede generatie denken dat hun ouders het moeilijk hadden in het begin, anderen kunnen veel preciezer omschrijven welke moeilijkheden hun ouders ondervonden, bijvoorbeeld ervaringen met discriminatie of de omgang met nieuwe familie.

Het verlies aan details over verschillende generaties komt overeen met de theorie van Jan Assmann over communicatieve herinneringen. Bij de respondenten zijn al vanaf de tweede generatie opvallende

---

<sup>257</sup> Adam, interview.

<sup>258</sup> Anna, interview.

<sup>259</sup> Anna, interview.

<sup>260</sup> Anna, interview.



verschillen in overdracht merkbaar. Het verschil in details over generaties, tussen generatiegenoten en per thema roept een aantal vragen op. Waarom worden bepaalde thema's beter overgedragen? Verdoezelen ouders hun negatieve ervaringen voor hun kinderen? Zijn kinderen minder bezig met het migratieverleden van hun ouders? Verschillende hypothesen zijn mogelijk. Factoren als de identificatie met Polen, familiebanden, uiteenlopende ervaringen met migratie tussen de eerste en tweede generatie kunnen een rol spelen in de overdracht.

Respondenten van de eerste generatie vertellen expliciet over de keerzijde van migratie en de beperkingen op mobiliteit in het communistische Polen. Zo vermelden Ewa en Lech wat de 'prijs' van emigratie is en spreekt Agata over migratie als een 'drama'. Verschillende kinderen benadrukken de jeugdigheid en veerkracht van hun ouders tijdens hun immigratie en de creatieve omgang met beperkingen op mobiliteit. Die positieve draai die de verhalen zo krijgen, verbazen niet: het wijst op de invloed van het heden in de overlevering van het migratieverleden. De eerste generatie respondenten voelen zich allen goed in België en goed geïntegreerd. Kinderen kennen vooral de huidige, 'succesvolle' situatie en interpreteren verhalen van hun ouders naar die actuele situatie. De respondenten van de eerste generatie belichten nog meer de keerzijde van migratie zoals ook blijkt in hun bespiegelingen over termen als 'migratie' en 'migrant'. Dergelijke beschouwingen zijn bij respondenten van de tweede generatie afwezig.

Herinneringen aan migratie lenen zich tot vergelijkingen. De respondenten van de eerste generatie vergelijken zichzelf met andere groepen om aan de ene kant zichzelf tegen een groep af te zetten of net de overeenkomsten te benadrukken. Respondenten van de tweede generatie nemen die exacte vergelijkingen soms over. Regelmatig komt economische migratie terug als referentiepunt om de eigen migratie of die van ouders aan te spiegelen. Bijvoorbeeld Lech en Agata zetten zich daar sterk tegenover af, zo noemt Lech zich een 'migrant van toeval'. Ook hun kinderen onderscheiden de migratie van hun ouders met economische migranten. Barbara vertelt daarentegen dat ook economische motieven meespeelden in de keuze voor België. Eenzelfde genuanceerd verhaal brengt haar zoon Tomasz. Hoewel de respondenten eenzelfde groep, bijvoorbeeld economische migranten, als referentiepunt nemen, verloopt de identificatie met die groep verschillend. Soms geven respondenten ook een andere invulling aan termen met betrekking tot migratie. Bijvoorbeeld de invulling van 'migrant' door Agata en door Barbara verschillen sterk van elkaar, en geven hun perceptie van die groep aan.

Met vergelijkingen en relativeringen nemen de respondenten van de tweede generatie de grote lijnen van het migratieverleden van hun ouders over. De complexe beeldvorming rond migratie die terugkomt in de verhalen van de eerste generatie boet qua details in bij hun kinderen. Dat leidt tot een minder genuanceerde versie die wel beter aansluit bij de huidige leefwereld van de respondenten van de tweede generatie. Dat komt overeen met het idee van Harald Welzer dat het hervertellen van herinneringen nieuwe representaties van het verleden naar voren brengt die aangepast zijn aan de generationele noden en interpretatiekaders van de verteller.<sup>261</sup>

---

<sup>261</sup> Welzer, "Re-narrations," 16.

## 5. 1989: herinneringen aan een land in transitie

*"[...] ik zei zo aan de leraar: 'Wat zou dat zijn moest de Sovjet-Unie uiteenvallen?' En die zegt: 'Weet ge wat, houdt u bezig met u uw examen en laat de Sovjet-Unie maar liggen.' [lacht] Dat was zo precies iets onmogelijks, dat kan nooit."*<sup>262</sup>

Het jaar 1989 staat bekend als het eindpunt van de Volksrepubliek Polen en het begin van de Derde Poolse Republiek, hoewel de politieke omwentelingen een langer proces kenden. Polen werd in de jaren 80 getekend door stakingen, sociaal protest, repressie en de eerste versoepelingen. De herinneringen aan die periode van omwentelingen zijn het onderwerp van dit hoofdstuk. Eerst gaat een inleidend deel dieper in op de debatten over de herinnering aan de Poolse transitie in de jaren 80 en begin de jaren 90. Daarna volgt een analyse van de interviews met de respondenten van de eerste en tweede generatie met focus op intergenerationele herinneringen aan de transitie in Polen. Hoe goed zijn kinderen op de hoogte van de ervaringen van hun ouders? Hoe verloopt de overdracht van herinneringen? Wat beklemtonen de respondenten?

### 5.1 Polen in transitie: een gefragmenteerde herinnering

*"As particular nations struggle to create democratic polities in the wake of histories of mass exterminations, apartheid, military dictatorships, and totalitarianism, they are faced, as Germany has been and still is since World War II, with the unprecedented task of securing the legitimacy and future of their emergent polity by finding ways to commemorate and adjudicate past wrongs."*<sup>263</sup>

Een nieuwe democratie moet omgaan met de trauma's van het verleden. De transitie in Polen heeft geleid tot een groot aantal studies naar de omgang met het recente communistische verleden. Vooral de nationale herinnering en herinneringspolitiek krijgen aandacht. Hoe de Poolse staat omgaat met het communistische verleden valt grotendeels buiten deze studie. Toch zet ik de grootste discussiepunten en belangrijkste thema's uiteen om in de eerste plaats de herinneringen van de respondenten beter te kunnen contextualiseren en in de tweede plaats te kunnen detecteren of de respondenten raken aan één van de debatten.

De Poolse Volksrepubliek kreeg tegenkanting uit verschillende hoeken. Stakingen en manifestaties zetten het communistische regime onder druk. In de jaren 70 vonden verschillende arbeidersstakingen plaats waarbij sommige opstanden bloederig onderdrukt werden door het communistisch regime. In augustus 1980 legden havenarbeiders in de scheepswerven van Gdańsk opnieuw het werk neer om de prijsstijgingen en de slechte economische toestand aan te klagen. Al snel verspreidden de stakingen

---

<sup>262</sup> Agata, interview.

<sup>263</sup> Huyssen, "Present pasts," 26.

over het hele land. De stakers verenigden zich onder de vakbond *Solidariność*, met aan het hoofd de latere president Lech Wałęsa. *Solidariność* groeide van een vakbond uit tot een breed gedragen sociale beweging en zou de politieke kanteling in Polen leiden. Het was niet alleen een beweging voor arbeiders, ook intellectuelen hadden een cruciale plaats en het katholieke geloof was een sterk bindmiddel.<sup>264</sup> In 1981, een jaar na oprichting, telde de vakbond tien miljoen leden.<sup>265</sup> *Solidariność* neemt een belangrijke plaats in binnen het Poolse collectieve geheugen als een beweging die het proces van verandering in gang zette. Attitudes tegenover de vakbond veranderden, maar blijven ambivalent. Sommige Polen linken *Solidariność* aan een moeilijke periode vol schaarste en sociale spanningen, anderen zien de beweging als het symbool van de val het communisme. Over het algemeen werd de evaluatie van *Solidariność* over de jaren heen positiever in de Poolse populaire omgang.<sup>266</sup> De meest positieve beoordeling is terug te vinden bij de hoogst opgeleide Polen.<sup>267</sup>

Na de oprichting van *Solidariność* eindigde het sociaal protest niet. Nieuwe stakingen met sociale en politieke eisen vonden plaats in 1981, wat leidde tot de aanstelling van defensie-minister Wojciech Jaruzelski tot premier.<sup>268</sup> Toenemende spanningen zetten het communistische regime sterk onder druk. Economische problemen namen verder toe, studentenacties, stakingen en manifestaties verspreidden over het hele land. Om het land terug onder controle te krijgen kondigde Jaruzelski op 13 december 1981 een staat van beleg af die tot 22 juli 1983 standhield. De invoering van de krijgswet startte met de grootschalige arrestatie van de top van *Solidariność*. De staat van beleg betekende ook een strikte vrijheidsbeperking voor alle Polen. Zo werden telefoonlijnen afgesloten, er kwam een censuur op briefverkeer, reizen kon enkel met toestemming van de autoriteiten en een avondklok werd ingesteld.<sup>269</sup> Verzet brak uit over het hele land kort na de invoering van de krijgswet. De opstanden werden hardhandig neergeslagen door onder andere de paramilitaire politie (*Zmotywowane Odwody Milicji Obywatelskiej* of beter bekend als ZOMO) en de dreiging van tanks in de straten.<sup>270</sup> De krijgswet wordt meer eensgezind als een negatieve gebeurtenis bekeken door Polen.<sup>271</sup> Toch leven verschillende interpretaties in de Poolse samenleving. Heeft Jaruzelski erger kunnen vermijden, namelijk een Sovjetinvasie, door de staat van beleg af te kondigen? Een plan lag klaar in Moskou. Een Sovjetinval zou een burgeroorlog kunnen veroorzaken en verder kunnen escaleren tot een internationaal conflict. Of heeft Jaruzelski de communistische dictatuur verlengd en processen van democratisering en liberalisering tegengehouden?<sup>272</sup> Het idee dat de krijgswet een

---

<sup>264</sup> Magdalena Kubow, "The Solidarity movement in Poland: its history and meaning in collective memory," *The Polish Review* 58, nr. 2 (2013): 3-4; 12-3.

<sup>265</sup> Kubow, "The Solidarity movement," 12.

<sup>266</sup> Barbara Szacka, "'Solidarity' and the martial law in the collective memory of Polish history," *Polish Sociological Review* 153 (2006): 86-7.

<sup>267</sup> Szacka, "'Solidarity' and the martial law," 86.

<sup>268</sup> Louis Vos en Idesbald Goddeeris, *De strijd van de witte adelaar: geschiedenis van Polen (1966-2004)* (Leuven: Acco, 2005), 310-11.

<sup>269</sup> Andrzej Paczkowski, *The spring will be ours: Poland and the Poles from occupation to freedom*, vert. Jane Cave (University Park (Pa.): Pennsylvania State University Press), 448.

<sup>270</sup> Paczkowski, *The spring will be ours*, 451-53.

<sup>271</sup> Szacka, "'Solidarity' and the Martial Law," 86.

<sup>272</sup> Vos en Goddeeris, *De strijd van de witte adelaar*, 312-13.

noodzakelijk kwaad was om agressie van de Sovjet-Unie te vermijden, leeft het sterkst in Polen.<sup>273</sup> Jaruzelski werd voor het gerecht gesleept voor zijn rol in de uitvoering van de krijgswet, maar de zaak werd in 2011 stopgezet door zijn slechte gezondheid.<sup>274</sup>

Met de krijgswet werd *Solidariność* verboden, maar de beweging zette haar activiteiten ondergronds verder. In de loop van de jaren 80 werd de roep om economische en politieke hervormingen enkel luider. Het communistische regime had niet alleen te maken met een groeiende ontevredenheid onder de Poolse bevolking, ondergrondse activiteiten van *Solidariność*, ook bleven economische verbeteringen uit. Het sociaal protest groeide aan het einde van de jaren 80. Zeker 1987-1988 was een periode van grote stakingsactiviteit. Jaruzelski kreeg meer armslag in juli 1988 omdat de Russische leider Gorbatsjov bepaalde dat Polen onafhankelijk van de Sovjet-Unie een binnenlandse politiek kon voeren.<sup>275</sup> In augustus kwam de Poolse overheid met het voorstel om een rondetafelconferentie te organiseren met de oppositie. De rondetafelgesprekken tussen vertegenwoordigers van *Solidariność* en afgevaardigden van de Communistische Partij vonden plaats tussen februari en april 1989. De gesprekken leidden tot een akkoord dat semivrije verkiezingen, de invoering van een senaat en van het ambt van president omvatte.<sup>276</sup> Het was het begin van de hertekening van het politieke landschap in Polen. Minstens vijf interpretaties van de rondetafelgesprekken zijn in omloop.<sup>277</sup> De rondetafelgesprekken werden in 2009 herdacht met verheerlijkende woorden, in eerder negatieve termen, met gemengde gevoelens en met stilte.<sup>278</sup> Was het akkoord tussen communisten en *Solidariność* een 'redding' van Polen en de juiste weg richting een democratie? Of was het eerder een akkoord tussen elites zonder inspraak van de bevolking? Of was het een noodzakelijk maar moreel ambigu compromis?

De overeenkomst tussen *Solidariność* en de communisten had een aantal concrete gevolgen, zoals de verkiezingen in 1989. In het Poolse parlement, de Sjem, werd iets meer dan een derde van de zetels democratisch verkiesbaar gesteld. *Solidariność* won alle verkiesbare zetels. Daarenboven won *Solidariność* 99 van de 100 zetels in de nieuwe senaat. De verkiezingen waren in de ogen van de communisten een manier om door een politieke toegeving aan de oppositie de controle te behouden. In de praktijk kregen de verkiezingen meer het karakter van een referendum over de partijstaat, met een overtuigende overwinning voor *Solidariność*.<sup>279</sup> Dat leidde tot een coalitie van communisten en *Solidariność*-leden in de regering met Tadeusz Mazowiecki als de eerste niet-communistische premier na 1946 en Jaruzelski als president. De verkiezingen van 1989 worden algemeen gezien als een overwinning van *Solidariność*, maar sommige Polen contesteren die benadering: *Solidariność* zou te

---

<sup>273</sup> Piotr Tadeusz Kwiatkowski, "Martial law in the collective Polish memory following the collapse of communism," *International Journal of Sociology* 36, nr. 4 (2006): 63-4.

<sup>274</sup> Andrzej Paczkowski "Twenty-five years 'after' – The ambivalence of settling accounts with communism: the Polish case" in *Remembrance, history, and justice: coming to terms with traumatic pasts in democratic societies*, eds. Vladimir Tismaneanu en Bogdan C. Iacob (Boedapest: Central European University Press, 2015), 246.

<sup>275</sup> Vos en Goddeeris, *De strijd van de witte adelaar*, 317.

<sup>276</sup> Paczkowski, *The spring will be ours*, 499.

<sup>277</sup> Bernhard en Kubik, "Roundtable discord," 61.

<sup>278</sup> Bernhard en Kubik, "Roundtable discord," 77.

<sup>279</sup> Bernhard en Kubik, "Roundtable discord," 60.

sterk de lijn van de overeenkomst van de Ronde Tafel hebben gevolgd en zo veranderingen hebben tegengehouden.<sup>280</sup>

Naast de evaluatie van verschillende historische momenten spelen bredere discussies over het communistische verleden in Polen. Op gerechtelijk en politiek vlak is er discussie over de bestraffing van misdaden door communisten en de 'zuivering' van de staatsadministratie van voormalige communisten, leden van de geheime dienst en 'collaborateurs'.<sup>281</sup> Twee gepolariseerde kampen domineren de publieke discussies over de 'zuivering' van het politieke landschap.<sup>282</sup> De vredevolle transitie van Polen, gestoeld op onderhandeling en overeenkomst, bracht een extra moeilijkheid aan processen van *transitional justice*.<sup>283</sup> De politieke transformatie van Polen was geen totale breuk, maar eerder een geleidelijke transformatie. Als gevolg van de rondetafelgesprekken konden sommige communisten op post blijven. Een 'afrekening' met het communistische verleden werd uitgesteld.<sup>284</sup>

De evaluatie van het communistische verleden is niet eenduidig in Polen. Een kritische houding tegenover het communisme domineert in het publiek discours. In de officiële herinnering is na 1989 een delegitimering van het communisme aanwezig, maar ook voormalige communisten proberen hun stempel te drukken op de herinneringspolitiek. In de populaire omgang zijn sporen van nostalgie merkbaar. In 2011 verklaarden 40% van de ondervraagde Polen bij een grootschalige survey dat hun leven voor 1989 beter was.<sup>285</sup> Een positieve of negatieve houding tegenover het communisme wordt meebepaald door leeftijd, sociale klasse en opleidingsniveau.<sup>286</sup> Veel Polen die nostalgie vertonen voor de communistische tijd worden gestuurd door hun negatieve ervaringen in het heden. De zogenaamde 'verliezers' van de transitie hebben meer de neiging om positief terug te blikken op het communistische verleden.<sup>287</sup> Het communistische regime was voor sommige mensen zo slecht nog niet. De politieke vrijheid werd beknot maar de staat voorzag wel in gratis voorzieningen zoals een huis, werk, sociale zekerheid en kwalitatief onderwijs. De overgang naar een kapitalistisch systeem was niet voor iedereen evident. Andere Polen houden nostalgische gevoelens over door hun positieve ervaringen tijdens het communisme. Vooral de ervaringen tijdens de jaren 80 zijn doorslaggevend in het oproepen van nostalgie.<sup>288</sup> Dat is opvallend aangezien de jaren 80 bekendstaan als een moeilijke

---

<sup>280</sup> Bernhard en Kubik, "Roundtable discord," 71-2.

<sup>281</sup> De definitie van wie al dan niet een collaborateur is, veranderde over de jaren heen. Een moeilijkheid ligt bij de zogenaamde 'valse' collaborateurs die op papier meewerkten met het regime, maar nooit de intentie hadden om informatie door te spelen. 'Valse' collaboratie wordt sinds 2000 niet onder collaboratie gerekend, maar de archieven van de geheime politie zijn niet gedetailleerd genoeg om 'valse' collaborateurs te onderscheiden van personen die actief meewerkten met het regime of financieel voordeel haalden uit collaboratie. Een andere moeilijkheid is dat de definitie van collaborateur soms wordt ingezet als politiek instrument om de politieke opposenten zwart te maken. Matt, "Lustration" 281.

<sup>282</sup> Kwiatkowski, "Guest editor's introduction," 4.

<sup>283</sup> Paczkowski "Twenty-five years 'after'," 240.

<sup>284</sup> Paczkowski "Twenty-five years 'after'," 240.

<sup>285</sup> Prusik en Lewicka, "Nostalgia for communist times," 677.

<sup>286</sup> Kwiatkowski, "Guest editor's introduction," 5.

<sup>287</sup> Prusik en Lewicka, "Nostalgia for communist times," 690.

<sup>288</sup> Prusik en Lewicka, "Nostalgia for communist times," 690.

periode in de Poolse geschiedenis. Polen blijken de goede sociale relaties en het gevoel van gelijkheid te missen na 1989.<sup>289</sup>

Gevoelens van nostalgie hangen samen met de tendens binnen de populaire omgang met het communistische verleden om meer nadruk te leggen op het dagelijkse leven en niet op de politieke omwentelingen in Polen.<sup>290</sup> In dat opzicht wordt de communistische staat soms gezien als een zorgende staat die welvaart en sociale zekerheid creëerde. De aandacht voor het dagelijkse leven en de positieve aspecten van het communisme is in relatie te brengen met de 'privatisering' van herinneringen. Het is na 1989 een trend dat collectieve herinneringen in Polen meer focussen op de familiesfeer.<sup>291</sup> Herinneringen aan publieke evenementen verdwijnen naar de achtergrond.

## 5.2 Eerste generatie: herinneringen aan 1989

### Dagelijks leven: schaarste en creativiteit

De vijf respondenten van de eerste generatie groeiden op in het communistische Polen. Tijdens de omwentelingen die in Polen plaatsvonden, verhuisden ze naar België. Het dagelijkse leven heeft een prominente plaats in de herinneringen van de respondenten. Het voedseltekort en de algemene schaarste komen in alle verhalen terug. Zeker de voedselrantsoeneringsbonnen of 'bonnetjes' die van augustus 1979 tot november 1989 in het communistische Polen in gebruik waren, halen de respondenten aan. Een kenmerkende anekdote is het wc-papier verhaal van Agata:

*"[...] mijn kinderen die gingen hier naar de Poolse school en zij hadden geschiedenis. En in dat geschiedenisboek – ik weet niet of ik dat boek nog heb – waren er foto's van die tijd van de jaren 80. Wij hadden bonnekes voor vlees te kopen en bonnekes voor suiker te kopen en bonnekes voor fles wodka en voor sigaretten. Dus wij ruilden sigaretten tegen suiker of iets dat wij meer nodig hadden. De verslaafden leverden aan ons bonnekes en we gaven hun wodka bonnekes of sigaretten bonnekes of koffiebonnekes [geamuseerd]. Wat dat nog was, die foto's van die tijd. Dus mijn kinderen waren verbaasd, want er was een foto van iemand en die had precies gelijk munitie voor een mitraillette, hier wc- papier op een koord [toont hoe die rollen over de schouder hingen]. Wij hadden altijd een koordje bij voor wc-papier. Als dat in de winkel was - 'ah nu wc -papier!'- was er een lange rij en kocht iedereen een voorraad wc-papier. Wc-papier was niet verkocht gelijk hier in pakjes van zoveel. Maar ge mocht maximum tien rollen kopen per keer of minder, afhankelijk van wat de verkoopster zei op dat moment: een grote rij, allen minder. Dus wat deden die mensen? Wij staken dat op een koordje... Want hier moest ge uw twee boodschappentassen dragen in uw twee handen en hier uw wc-papier [lacht en doet voor]. Mijn kinderen vroegen mij: 'Waarom?' Omdat het zo was."<sup>292</sup>*

---

<sup>289</sup> Prusik en Lewicka, "Nostalgia for communist times," 691.

<sup>290</sup> Breuer en Delius, "1989 in European vernacular memory," 460-62; 465.

<sup>291</sup> Breuer en Delius, "1989 in European vernacular memory," 465.

<sup>292</sup> Agata, interview.

Verschillende elementen komen in deze anekdote van Agata terug. In de eerste plaats geeft de anekdote een beschrijving van het dagelijkse leven in Polen en de schaarste onder het communistische regime, een terugkerend thema bij alle respondenten. Zo vermeldt Aleksander de lange wachtrijen voor de winkels, waarin familieleden elkaar afwisselden.<sup>293</sup> Ewa vertelt over de bonnetjes voor de winkel op de universiteit.<sup>294</sup> Barbara spreekt over de zwarte markt om verboden boeken te bemachtigen.<sup>295</sup>

Ten tweede is duidelijk hoe het verhaal bij de volgende generatie geraakte. Geschiedenislessen op de Poolse school en meer precies de foto's die in het geschiedenisboek stonden, vormden de aanleiding om met de kinderen over de schaarste in Polen te praten. De Poolse school geeft lessen in de Poolse taal en cultuur, waaronder ook geschiedenislessen. Die lessen kunnen een invloed hebben op de overdracht van herinneringen. Marianne Hirsch benadrukt het belang van foto's in de overdracht van herinneringen.<sup>296</sup> Hirsch focust vooral op familiefoto's, terwijl in dit geval de afbeelding van een herkenbare situatie maar een onbekende persoon reden gaf om te spreken over het verleden. Verder blijkt het onbegrip van de kinderen uit de anekdote. Voor Agata is het een grappige, maar evidente manier om wc-papier over de schouder te vervoeren. Haar kinderen zijn verbaasd door de foto. Het verschil in leefwereld tussen ouder en kinderen komt sterk naar voren.

Ten derde heeft het verhaal een positieve ondertoon. Hoewel Agata vertelt over de schaarste in de winkels, gaat de meeste aandacht naar de creativiteit en zelfredzaamheid van de Polen in een moeilijke situatie. Op die manier relativeert Agata de moeilijkheden en ziet ze de humor van de situatie in. Het is een terugkerend thema in de interviews dat in het dagelijkse leven creativiteit nodig was om met de beperkte kaders om te gaan. De juiste contacten en een groot netwerk konden helpen. Agata vertelt over haar zoektocht naar een 'normale' fiets die iemand voor haar 'arrangeerde'.<sup>297</sup> Ook Barbara vermeldt de nood aan de juiste contacten. Haar vader had een groot netwerk en kon makkelijk iets regelen. Ook haar man werd bedreven in de kunst van het 'arrangeren'. Dat gaat van het juiste paspoort bovenhalen aan de grens, over suiker lenen bij de burens tot dringende medische zorg krijgen van de beste artsen.

*"[...] er was altijd een manier om dingen te vinden en te kopen. Het magische woord in Polen is załatwić en załatwić betekent organiseren, zo 'ik ken iemand die daar eventueel voor kan zorgen'. Dat was echt een magisch woord. Je moest mensen kennen, je moest een breed netwerk hebben. Het is daarom dat de contacten tussen mensen veel uitgebreider waren dan hier hé. Ik bedoel als je eens iets mankeerde, dan klopte je gewoon aan uw buur en die leende jou bij wijze van spreken een glas suiker of zoiets."*<sup>298</sup>

Ten vierde praat Agata in haar interview nog twee keer over wc-papier, wat interessante vergelijkingen oplevert. Ze maakt direct na deze anekdote een vergelijking met de wc-papierschaarste die ze vroeger kende en de wc-papier hamsteraars tijdens de eerste lockdown in maart 2020. "Hamsteren was onze

---

<sup>293</sup> Aleksander, interview.

<sup>294</sup> Ewa, interview.

<sup>295</sup> Barbara, interview.

<sup>296</sup> Hirsch, *Family frames*, 23.

<sup>297</sup> Agata, interview.

<sup>298</sup> Barbara, interview.

*nationale sport.*<sup>299</sup> Het verhaal krijgt zo een hedendaagse insteek. Agata vergelijkt niet alleen met het heden, maar ook met een aantal jaren later, namelijk de verkiezingen in 1989. Het is opvallend hoe wc-papier niet alleen een symbool was voor dagelijkse besommeringen, tekorten en een moeilijk leven, want na de semivrije verkiezingen van 1989 komt wc-papier symbool te staan voor de vrijheid.

*“[...] weet ge wat er gebeurde op maandag? Al een week nadien, stemmen geteld: overal wc-papier. Overal wc-papier in de winkels. Dus wij kampten jaren met tekorten aan wc-papier. En ineens was overal wc-papier. Wc-papier is voor mij een symbool van vrijheid. Ja maar echt, dat was niet normaal. [lacht] Er was zoveel wc-papier dat mensen niet wisten wat doen.”*

Een heel alledaags voorwerp krijgt zo verschillende invullingen die de transitie van het land weergeven. De grote voorraad wc-papier na de verkiezingen doet Agata vermoeden dat de schaarste een politieke manipulatie was: *“Gewoon dat mensen zich bezighielden met eten, jagen op eten en dingen gewoon te vinden.”*<sup>300</sup>

### **Een controlestaat of een zorgende staat?**

Enkel Lech legt minder nadruk op de dagelijkse besommeringen. Hij raakt zijdelings aan thema's als schaarste en voedseltekort, maar die verhalen zijn deel van reflecties over de politieke toestand van het land. Hij focust meer op de politieke impact van het communistische regime op zijn leven en zijn verzet daartegen. De impact van de communistische staat ging verder dan de voedseltekorten of de beperkingen op mobiliteit (zie hoofdstuk 4), ook ideeën werden aan banden gelegd.

Lech vertelt over de staatspropaganda, de eenzijdige berichtgeving in het nieuws en de gekleurde geschiedenislessen op school. In zijn omgeving was iedereen daarvan op de hoogte, maar dat bleef binnenskamers. Een tegendraadse mening in het openbaar verkondigen, kon al snel gevolgen hebben: *“Ik was in vier middelbare scholen. Ik heb nergens slechte punten gehaald, maar ik heb wel geschiedenislessen en literatuur van mijn grootvader [geamuseerd] gekregen die niet altijd gelijk waren met de feiten, met dat wat ik had op school geleerd. En ik was zo dom om openbaar over die leugen te praten.”*<sup>301</sup> Zijn grootouders steunden hem erg, in het bijzonder zijn grootvader maakte hem nieuwsgierig: *“Hij [de grootvader van Lech] was bang om de waarheid te vertellen tegen de jongens [zijn zonen], bang dat ze te veel in conflict komen met het systeem op school. Hij heeft die fout met mij een beetje gedaan [lacht], maar de risico's waren kleiner, denk ik.”*<sup>302</sup> Door zijn rebelse houding moest Lech niet alleen regelmatig van school veranderen, hij kon niet zomaar beginnen studeren. Uiteindelijk werd hij toegelaten in de katholieke universiteit in Lublin, waar hij een studie sociologie startte. Het was de enige universiteit waar hij mocht beginnen, zo'n 500 kilometer van huis.

Censuur en propaganda bracht ook creativiteit naar boven. Agata vertelt over het bezoek van paus Johannes Paulus II aan Warschau in 1979 dat ze op tv volgde met haar familie. In 1978 werd de Poolse kardinaal Karol Józef Wojtyła verkozen tot paus Johannes Paulus II. De Poolse paus werd een symbool van hoop voor zijn landgenoten.<sup>303</sup> Zijn intocht in Polen kende een gigantische belangstelling, zeker

---

<sup>299</sup> Agata interview.

<sup>300</sup> Agata, interview.

<sup>301</sup> Lech, interview.

<sup>302</sup> Lech, interview.

<sup>303</sup> Kubow, “The Solidarity movement,” 9-10.



tien miljoen mensen bracht hij op de been.<sup>304</sup> Daarenboven versterkte de paus de positie van de Poolse Kerk in de Poolse samenleving.<sup>305</sup> De grote pauselijke invloed vormde een bedreiging voor de Sovjet-Unie, daarom mocht de massa mensen die de paus op de been bracht zo min mogelijk in beeld komen. Op een bepaald moment ging de camera toch de andere richting op en kwam de massa in beeld. De cameraman zou 'gestruikeld' zijn. Dat was volgens Agata een opzettelijke actie om de staatspropaganda te omzeilen.<sup>306</sup> Barbara vertelt over kunstenaars die probeerden om de censuur te vermijden en zo toch een tegendraadse boodschap mee te geven:

*“Al die intellectuele spelletjes tussen de censors en de artiesten zelf, dat was indrukwekkend hoe creatief ze waren om gewoon bepaalde boodschap toch door te geven, maar zonder de rechtstreekse woorden te gebruiken. Dat was super boeiend en dat bestaat nu niet meer, omwille van de vrijheid. [lacht] Ik zeg niet dat dat minder goed is, maar het is anders. Het is minder boeiend.”<sup>307</sup>*

De controle van de staat ging ver. Barbara en Lech spreken over de angst voor verklikking en hoe dichtbij die soms kwam. Barbara weet dat ze met een Belgische partner meer in de gaten werd gehouden.<sup>308</sup> Lech zijn rebelse houding en actief verzet in een ondergrondse beweging zorgden voor dreigementen van een officier van staatsveiligheid: *“[...] jouw mama heeft nog werk, maar morgen misschien niet. Dus denk na.”<sup>309</sup>* Agata nuanceert die angst voor verklikking, want van de meeste mensen wist ze precies wie voor de staat werkte:

*“Dan waart ge af en toe in uw vriendenkring geconfronteerd met mensen die van staatsveiligheid, spionnen voor staatsveiligheid waren en die mensen eigenlijk verklikten. Maar er waren ook mensen die daar tegen hun wil, toevallig, daarin gerold waren en meestal wist hun omgeving wel dat zij dat deden. Het mocht niet, maar toch wisten mensen dat. Dus op een feest, veel drinken, verklaptten zij dat zagezegd in dronken toestand. Gewoon dat mensen dat wisten, dat ze in hun bijzijn misschien, dat zij niet te veel moesten verklikken hé. Serieuze dingen. Ik weet het niet. Er zijn zelfs in onze omgeving ook zo mensen geweest, dat we wisten: dat zijn mensen die meewerken.”<sup>310</sup>*

Vier van de vijf respondenten halen aan dat het strenge communistische regime toch eerder weinig impact had op hun leven. Ze leerden om te gaan met de beperkingen en kwamen niet in conflict met het regime. Aleksander vertelt dat hij een simpel maar gelukkig leven leidde, ook al had hij materieel veel minder nu. *“Eerlijk. [stilte] Ik weet niet wat ik moet zeggen... Ik heb niet veel last gehad eigenlijk.”<sup>311</sup>* Ewa spreekt over haar gelukkige jeugd en adolescentie in Polen: *“[...] ik heb goede herinneringen over het communisme. Waarom? Dus wij hadden niets te kort.”<sup>312</sup>* Ook Agata haalt aan

---

<sup>304</sup> Vos en Goddeeris, *De strijd van de witte adelaar*, 308.

<sup>305</sup> Vos en Goddeeris, *De strijd van de witte adelaar*, 308.

<sup>306</sup> Agata, interview.

<sup>307</sup> Barbara, interview.

<sup>308</sup> Barbara, interview.

<sup>309</sup> Lech, interview.

<sup>310</sup> Agata, interview.

<sup>311</sup> Aleksander, interview.

<sup>312</sup> Ewa, interview.

dat ze thuis alles hadden en hun plan konden trekken.<sup>313</sup> Barbara relateert de moeilijke levensomstandigheden door haar jonge leeftijd toen. Ze weet dat ze zich in een geprivilegieerde positie bevond, want *“dat partijgedoe, die politieke zaken, die waren ons eigenlijk niet vreemd, maar die betroffen ons leven absoluut niet.”*<sup>314</sup> Enkel Lech spreekt zich niet expliciet zo positief uit over het leven onder het communistische regime.

Een aantal respondenten gaan verder door ook de positieve kanten van het communistische regime te belichten, hoewel ze allemaal het regime in principe afkeuren en de transitie steunen. Ewa vergelijkt de basisbehoefte waarin de communistische staat voorzag met de huidige welvaartstaat:

*“Iedereen is tegen communisme, maar daar waren zo veel positieve dingen van communisme. Gratis wonen, gratis ziekenhuis, gratis apotheek. Er waren zoveel dingen gratis. En hier, ik zeg hier is ook veel communisme, maar jullie vragen als maatschappij constant subsidies, subsidies! Voor alles hé. Dus eigenlijk zijn er veel communistische elementen, maar niemand durft het woord communisme te zeggen.”*<sup>315</sup>

Agata, Barbara en Ewa wijzen op het kwalitatieve onderwijs. Een studie aan de universiteit kwam met hoge verwachtingen, slechts een gelimiteerd aantal studenten kon starten. *“Voor ons was studeren eigenlijk een soort van privilege.”*<sup>316</sup> Naast het onderwijs laten enkele respondenten zich positief uit over het culturele leven onder het communisme. Ewa vertelt over de gratis theatervoorstellingen en films die ze kon bekijken.<sup>317</sup> Barbara komt verschillende keren in het interview terug op het bloeiende culturele leven in Krakau in de jaren 80: *“[...] we hebben niks gemist. Theater, kunst. Misschien zelfs interessanter dan hier, omdat in alle landen die onderdrukt zijn, is het cultuurleven of de inspiratie van de artiesten is veel groter.”*<sup>318</sup>

Agata benadrukt de gelijkheid voor man en vrouw in het communistische Polen, zo werkten haar beide ouders. Al nuanceert ze die uitspraak meteen: *“Iedereen moest werken. Eigenlijk, dat is ook zo dubbel. Mensen moesten werken. Hoe meer mensen werkten hoe beter.”*<sup>319</sup>

### **Van stille observators tot actief protest**

Begin de jaren 80 stond Polen op zijn kop. Het land werd geteisterd door stakingen die de legitimiteit van de Communistische Partij aantastten. Barbara evalueert die periode als een *“turbulente periode, maar heel boeiende periode ook.”*<sup>320</sup> In het verhaal van Barbara zijn sporen van nostalgie op te merken. De zes jaren dat ze met haar man in Krakau woonde *“[...] dat waren de boeiendste jaren van ons leven.”*<sup>321</sup> De protesten die toen plaatsvonden, volgde ze op de voet. De bekende stakingen van Solidarność op de scheepswerven van Gdańsk in augustus 1980 maakte ze vanuit België mee: *“Dus we*

---

<sup>313</sup> Agata, interview.

<sup>314</sup> Barbara, interview.

<sup>315</sup> Ewa, interview.

<sup>316</sup> Barbara, interview.

<sup>317</sup> Ewa, interview.

<sup>318</sup> Barbara, interview.

<sup>319</sup> Agata, interview.

<sup>320</sup> Barbara, interview.

<sup>321</sup> Barbara, interview.

zaten toen in België, eigenaardig genoeg, omdat we op 20 september getrouwd waren, dus we bereidden ons trouwfeest voor. [geamuseerd] We hebben natuurlijk het nieuws over Polen gevolgd via de tv hier, maar we waren niet in Polen.”<sup>322</sup> Andere manifestaties maakte ze wel vanuit Polen mee, maar zelf nam ze niet deel. Barbara had vrienden die in studentenverenigingen actief waren en ze steunde de oppositie tegenover het communistische regime, maar ze was extra waakzaam voor haar Belgische partner. Ze wilde haar gezin en familie niet in gevaar brengen. Ze waren eerder observators die een stille steun betuigden:

*“[...] maar we engageerden ons niet actief in deze toestanden, alhoewel we steunden dat natuurlijk, maar we hebben dat niet gedaan omwille van mijn man zijn situatie, want we zijn er zeker van dat buitenlanders in het vizier waren. En we wilden niet dat hij van één dag naar een andere gedeporteerd werd naar zijn eigen land, want we kennen wel sommige van onze vrienden [waarbij dat gebeurde]. [...] Dus we waren eigenlijk de stille kijkers, maar we steunden natuurlijk altijd de Solidarność toestanden hé.”*<sup>323</sup>

Agata en Ewa namen deel aan een studentenstaking in 1981. Ze vertellen heel levendig over hun ervaringen. Beiden gaan niet veel in detail, vooral de sfeer en de solidariteit blijft hen bij. In 1980-1981 vonden verschillende stakingen in het hoger onderwijs plaats. De studenten ijverden voor een grotere autonomie, zelfbestuur, vertegenwoordiging en de erkenning van een onafhankelijke studentenvereniging.<sup>324</sup> De grootste staking vond plaats in de universiteit van Łódź tussen januari en februari 1981 en inspireerde studenten over het land. Op 17 februari eindigde de staking toen het communistische regime de Onafhankelijke Studentenvereniging (*Niezależne Zrzeszenie Studentów* of NZS) erkende.<sup>325</sup> Ewa was een eerstejaars studente toen ze deelnam aan de studentenstaking op de universiteit van Łódź. Dat was een speciale belevenis al begreep ze niet goed wat er allemaal aan de hand was. Vooral het sociale gebeuren bleef haar bij, de politieke context ontging haar.

*“En dan heb ik, denk ik, twee of meer weken geslapen op unief hé. Dan heb ik bridge leren kennen bijvoorbeeld. [lacht] Ja, je moest ook iets doen hé. En dan onze ouders kwamen aan vensters met boterhammen, ja die tijd hé, we konden ook niet koken ofzo. Maar dat was echt fantastisch.”*<sup>326</sup>

Agata zat aan de technische universiteit, ze staaakte in december 1981 mee voor studenten van de brandweerschool en zeevaartschool die gemilitariseerd zou worden. Om die beslissing tegen te houden namen studenten de schoolgebouwen in. *“Ja dat was machtig. Ik ben blij dat ik heb meegedaan. Ik weet ook dat het niets oplevert. Zo een manier van protest brengt niks op.”*<sup>327</sup> Ze relateert de invloed van de studentenstakingen. Ze heeft meer bewondering voor de grootschalige stakingen van Solidarność en de discipline van de Poolse bevolking tijdens die acties. Het breed gedragen protest had grotere effecten en door het serene karakter kon de overheid moeilijk optreden.

---

<sup>322</sup> Barbara, interview.

<sup>323</sup> Barbara, interview.

<sup>324</sup> Tom Junes, *Student politics in communist Poland: generations of consent and dissent* (Lanham: Lexington Books, 2015), 201.

<sup>325</sup> Junes, *Student politics in communist Poland*, 198.

<sup>326</sup> Ewa, interview.

<sup>327</sup> Agata, interview.

Naast een actief verzet, door deel te nemen aan een staking, voerden Agata en haar familie ook op een indirecte manier protest tegen het communistische regime. Ze vermeed officiële organisaties en ze is trots op haar ouders nooit leden waren van de Communistische Partij, ook al lieten ze daarvoor carrièrekansen liggen.

*“Ik heb bijvoorbeeld bewust in Polen in die tijd niet meegedaan met officiële organisaties. Mijn ouders niet en ik ook niet. Dat heeft me wel bepaalde beperkingen opgeleverd. Bijvoorbeeld mijn ouders zeker. Mijn ouders hebben eigenlijk geen carrière kunnen maken. Mijn moeder was zeer getalenteerd in ingenieurswerken, maar zij heeft nooit baas mogen worden van een groot project. [...] En mijn vader eigenlijk ook niet. Maar er was zeer grote druk van buitenaf om zich in te schrijven in die bewuste partij. Mijn vader is drie keren gevraagd geweest en die heeft dat drie keren geweigerd eigenlijk. Maar niet rechtstreeks hé.”<sup>328</sup>*

Aleksander werd enkel indirect geconfronteerd met de stakingen en protesten in het land, door de verslagen op tv. Hij woonde in een klein stadje in een rurale regio in Polen. Daar was minder te merken van het sociaal protest, de manifestaties vonden vooral plaats in de grote steden. Daarenboven waren zijn ouders niet zo sterk bezig met politiek en was hij zelf nog een kind in het begin van de jaren 80. Toch was er sympathie voor Solidarność in zijn familie. Hij treedt weinig in detail over de precieze gebeurtenissen die hij zag op tv: *“In de jaren 80 was ik 10 jaar. Ik heb heel veel op tv gezien. Dat was politie en gewone mensen aan het vechten en stakingen en dit en dat.”<sup>329</sup>* Het meest spreekt hij over de confrontatie tussen politie en burgers bij het neerslaan van protesten, zoals de tanks in de straten van Gdańsk. Die beelden vergeet hij niet. De paramilitaire politie of ZOMO was berucht voor het hardhandig neerslaan van vreedevolle protesten, zeker tussen 1981 en 1983.

Lech maakte een grote ommezwaai in zijn houding tegenover het communistische regime. Hij was als tiener actief in de socialistische jeugdbeweging. Hij steunde toen ook het regime en de ideologie van het communisme. Na een groeiend besef dat communisme niet menselijk kon zijn, nam hij enorme afstand en engageerde hij zich in het verzet tegen het regime. *“Ik was zo zot dat ik verboden publicaties van Warschau naar Gdańsk bracht via kleine buslijnen, niet via de hoofdbaan [...] Ik denk dat ik het gevaar niet besepte.”<sup>330</sup>* Zijn ondergrondse activiteiten bleven niet onopgemerkt. Hij ontving dreigementen, maar ging toch door.

### ***“En toen was het 13 december 1981”***

Een ingrijpende gebeurtenis was de afkondiging van de krijgswet op 13 december 1981 door generaal Jaruzelski. De respondenten herinneren die gebeurtenis nog goed, aangezien de strenge beperkingen een directe invloed hadden op hun leven. Zoals vele Polen kunnen verschillende respondenten exact vertellen wat ze die dag deden of hoe ze het nieuws vernamen. Dat is kenmerkend voor herinneringen aan onverwachte gebeurtenissen met een grote impact, het zijn herinneringen die samenvallen met sterke emoties.<sup>331</sup> Opvallend is dat verschillende respondenten de parallel trekken tussen de periode van de krijgswet en de coronamaatregelen. Zeker de avondklok en de beperkingen op verplaatsingen

---

<sup>328</sup> Agata, interview.

<sup>329</sup> Aleksander, interview.

<sup>330</sup> Lech, interview.

<sup>331</sup> Kwiatkowski, “Martial law,” 51-2.

komen herkenbaar voor. *“Dat afnemen van vrijheid tot het extreme, dat we nu leren kennen door de pandemie, wij hadden dat leren kennen gewoon door het systeem, om het systeem te behouden.”*<sup>332</sup>

De dynamische studentenjaren 1980-1981 eindigden plots met de invoering van de krijgswet. *“En toen was het 13 december 1981, gedaan.”*<sup>333</sup> Agata vertelt hoe het leven stilviel. De aanvankelijke hoop dat het snel voorbij zou zijn, bleef uit. De krijgswet werd pas officieel opgeheven op 22 juli 1983. Op grote veranderingen was het wachten tot 1989. In het verhaal van Agata komt het idee naar voren dat processen van democratisering en liberalisering werden tegengehouden door de invoering van de krijgswet. De evaluatie van de krijgswet als een periode van stilstand of zelfs achteruitgang is een terugkerend thema in de Poolse collectieve herinnering. Daarnaast spreekt Agata over de creativiteit en veerkracht van de Polen om binnen de beperkte kaders hun leven verder te zetten.

*“Het leven viel stil hé. Scholen gesloten, alles gesloten. Ge mocht niet van stad naar stad. Ge moest een briefke hebben. Ge mocht niet gaan skiën. Ge mocht niks. Maar wij hadden toch op alles iets gevonden. Ja, ik ben drie maanden niet naar school geweest. Er was geen school, telefoons afgezet. Niks. En toen zeiden wij: ‘Winter van jullie, lente van ons.’ Maar onze lente kwam er niet. Tien jaar moesten wij wachten op onze lente.”*<sup>334</sup>

Barbara herinnert zich die dag nog goed, want ze was toen hoogzwanger. In paniek probeerde ze met haar man terug in haar thuisstad Łódź te geraken waar de bevalling zou plaatsvinden. Uiteindelijk moesten ze terugkeren, want de provinciegrenzen waren al gesloten. De bevalling kon later wel plaatsvinden in Łódź, want mobiliteit was niet helemaal verboden:

*“[...] ik kon nog altijd naar Łódź hé. Dus de stad waar eigenlijk ik gemeld was, maar telkens moest je een soort van vergunning vragen. Dus dat was eigenlijk administratie. Je moest naar een bureau gaan en dan een papiertje invullen waarom, want de staatsgrenzen of de woiwodsgrenzen waren gesloten, maar als je zo’n papier had met een vergunning dan kon je allemaal, dan mocht je eigenlijk reizen of zich verplaatsen als je daar een goede reden voor had, zoals met de corona een beetje. Essentiële verplaatsing.”*<sup>335</sup>

Barbara is op de hoogte van het debat over de krijgswet en Jaruzelski: *“Er zijn ook heel tegenstrijdige meningen nu over of dat hij [Jaruzelski] dat goed of niet goed heeft gedaan, want anders zouden de Russen ons misschien bezetten. Dat is natuurlijk, geschiedenis zegt pas na jaren of dat iets goed of niet goed was, dat is niet zo zwart wit.”*<sup>336</sup> Barbara vermeldt niet expliciet of ze de krijgswet wel of niet gerechtvaardigd vond. Ze lijkt eerder een tussenpositie in te nemen door te wijzen op de nuance die in het debat ontbreekt.

Ook Lech herinnert zich die dag nog goed. Hij vernoemt de exacte datum 13 december 1981 en weet waar hij zich toen bevond. Hij was op uitstap was met de socialistische jeugdbeweging en moest overhaast naar huis vertrekken: *“Ik was in mijn stad toen in de gymzaal, waar de overnachting was van zo een uitstapje. En dan kwam de politie en wij moesten naar huis, en de groepjes waren begeleid door*

---

<sup>332</sup> Lech, interview.

<sup>333</sup> Agata, interview.

<sup>334</sup> Agata, interview.

<sup>335</sup> Barbara, interview.

<sup>336</sup> Barbara, interview.

*soldaten of militie[leden], toen had dat een andere naam, naar een treinstation of busstation.*<sup>337</sup> De invoering van de krijgswet roept bij Lech niet alleen herinneringen op waar hij zich bevond bij de invoering, hij vermeldt ook de avondklok, de strenge censuur en de beperkingen op het reizen. Daarnaast spreekt hij over een gebeurtenis die zijn persoonlijke ervaringen overstijgt, namelijk de grootschalige arrestaties van oppositieleden.

Ewa en Aleksander zijn minder specifiek over de krijgswet. Ze herinneren zich de vele beperkingen, zoals de avondklok. Aleksander maakt de vergelijking met de avondklok in België, die tijdens het interview nog van kracht was. Ewa moest thuisblijven en kon niet naar de universiteit, maar eigenlijk had ze niet zoveel last van die beperkingen want ze kon gewoon verder studeren.<sup>338</sup>

### **Het einde van een communistisch tijdperk**

In het jaar 1989 kwamen de omwentelingen in Polen in een stroomversnelling, ingezet door de rondetafelgesprekken in het voorjaar van 1989. Lech is de enige die de rondetafelgesprekken vermeld. Hij stelt vragen bij de oppositieleden die een akkoord sloten met het regime. *“Je kan niet in dialoog gaan met regime, dat heeft geen enkele zin.”*<sup>339</sup> Lech raakt hier aan de discussie over de evaluatie van de Ronde Tafel. Hij wijst op de onvolkomenheden van het compromis tussen oppositie en regime. Zo kregen Sovjetgetrouwen in zijn stad voordelen bij de privatiseringen, omdat ze beter geïnformeerd waren. *“Dat is de consequentie van de Ronde Tafel die niet consequent was.”*<sup>340</sup>

Na de overeenkomst van de Ronde Tafel in april, werden in juni verkiezingen georganiseerd en overtuigend gewonnen door Solidarność. Een aantal maanden later, op 9 november, viel de Berlijnse Muur. Voor de respondenten waren die politieke veranderingen een verademing. Twee van de vijf respondenten woonden toen al niet meer Polen, ze maakten de omwentelingen in 1989 vanuit België mee. Het einde van het communistische tijdperk had grote gevolgen op de Poolse economie, maatschappij en politiek. De respondenten vernoemen de opening van de grenzen als een ontwikkeling met een grote impact op hun persoonlijke leven. Door hun ervaring met migratie verbaast het niet dat mobiliteit zo een belangrijk thema is.

De strenge grenscontroles kwamen tot een einde in 1989 en dat voelde Ewa. Ze woonde toen al een aantal jaar met haar man in België. Wanneer ze naar Polen reisde moest ze opletten wat ze meenam over de grens en dat zorgde altijd voor stress. Ze was dan ook opgelucht toen de strenge controles werden opgeheven en vrij reizen weer mogelijk was. Vrijheid schakelt zij gelijk met open grenzen, dat is een gevoel dat ook uit de andere interviews naar bovenkomt.

Lech benadert de transitie als een zeer positief gegeven. Hij maakt direct de associatie met de open grenzen en opheffing van de censuur. Lech is zich bewust dat niet voor iedereen die transitie even rooskleurig aanvoelde. Zijn ouders hadden het moeilijk om zich aan te passen aan het nieuwe Polen. De reden weet hij niet zeker. Misschien was het de leeftijd, of misschien waren ze er gewoonweg niet klaar voor. Lech maakt een vergelijking tussen de communistische staat en een gevangenis. In beide

---

<sup>337</sup> Lech, interview.

<sup>338</sup> Ewa, interview.

<sup>339</sup> Lech, interview.

<sup>340</sup> Lech, interview.

gevallen wordt er een illusie van een veilige en comfortabele omgeving gecreëerd. Lech is de enige om zo een duidelijke kanttekening bij de transformatie van Polen te maken.

*“Ik durf te zeggen dat mijn ouders het toch een beetje moeilijk hadden met die transformatie, want ze konden zichzelf er niet in vinden. Socialisme is een vorm van het leven die – ik probeer te denken met symbolen. In de gevangenis heb je eten, heb je plaats om te slapen. Als je ziek bent, komt er een dokter of word je naar de dokter gestuurd. Je kan tv kijken, misschien tennistafel spelen, een fitnesscentrum hebben, een beetje krant lezen, boeken. Betekent dat dat je vrij bent? Dat is wat het Sovjetsysteem heeft gecreëerd in Polen, Tsjecho-Slowakije toen, DDR, Hongarije, noem maar op. Een beeld dat je altijd alles vrij en gratis hebt, dat is natuurlijk bullshit, maar dat was die vorm van leven. Die bescherming, je had... dat gevoel dat je veilig bent. In de gevangenis ben je ook veilig.”<sup>341</sup>*

### 5.3 Tweede generatie: herinneringen aan 1989

De respondenten van de tweede generatie maakten de omwentelingen in Polen niet zelf mee. Enkel Tomasz werd geboren in Polen en was een kind tijdens de jaren 80. Hij werd geboren in 1982, vier jaar later verhuisde hij met zijn ouders mee naar België. Hij houdt enkele herinneringen aan Polen over, maar dat zijn een aantal gevoelens en beelden aan bijvoorbeeld het kleuterklasje in Polen. De herinneringen aan de politieke gebeurtenissen in Polen heeft hij vooral via zijn ouders overgekregen, zoals de andere respondenten.

#### **Dagelijks leven: schaarste en verklikking**

Bij de tweede generatie nemen herinneringen aan het dagelijkse leven in Polen een prominente plaats in, zelfs nog meer dan hun ouders. De respondenten van de tweede generatie vertellen over de schaarste. Ook de creativiteit en zelfredzaamheid van hun ouders komen in die verhalen aan bod.

Sara haalt de bonnetjes aan, ze blijft eerst oppervlakkig: “[...] ze vertelde over de tijd dat ze met de bonnetjes naar de winkel moesten gaan.”<sup>342</sup> Later in het interview komt ze terug op de bonnetjes met een specifiek verhaal, namelijk “[...] het bonnetjes ruilen met mensen die dan bijvoorbeeld meer naar alcohol neigden en hun gezinssituatie die meer suiker en bloem nodig hadden. Die situaties, dat zij zo bonnetjes ruilden om meer van een bepaald product te kunnen aankopen [...] ik vind het wel moeilijk om dat in tijdscontext te plaatsen, omdat ik dat niet heb meegemaakt natuurlijk.”<sup>343</sup> Ook haar moeder, Agata, vertelde hoe ze bonnetjes voor alcohol en sigaretten ruilden met voedselbonnen. In het verhaal van Sara ontbreekt een bredere context. Ze kan niet plaatsen hoe of wanneer die voedselbonnen in omloop waren.

---

<sup>341</sup> Lech, interview.

<sup>342</sup> Sara, interview.

<sup>343</sup> Sara, interview.

Ook Adam spreekt over de schaarste. Agata vertelde hem “[...] over de lange wachtrij twee 2 dagen, appelsienen die ze nog nooit hadden gezien of de eerste keer een mango.”<sup>344</sup> Het dagelijkse leven krijgt in de verhalen over de communistische tijd in zijn familie meer plaats dan de politieke ontwikkelingen: “[...] het gaat meer over de dagdagelijkse struggles. Mijn oma die vooral vertelt over dat ze niet aan wc-papier konden geraken, of dat er geen vlees was op de schappen, of winkels die leeg waren. Meer dat dan wat er exact op die dag door die politici beslist was.”<sup>345</sup>

Anna geeft een politieke inslag aan de schaarste in het communistische Polen, ze vertelt over de verdeel-en-heersstrategie van het communistische regime: “[...] in dat deel van Polen was dan meer suiker, in een ander deel meer van iets anders. Daar heeft hij ook al over verteld, dat hij echt als huwelijkscadeau ooit een zak suiker op de trein meehad, een kilo suiker ofzo.”<sup>346</sup> Een persoonlijke ervaring van haar vader, Lech, linkt ze met een politiek strategie. Het is opvallend dat Anna net als haar vader de politieke aspecten van de omwentelingen meer benadrukt dan de andere respondenten. Anna legt dus dezelfde klemtonen als haar vader.

Tomasz vertelt over de lege winkels en de schaarste in Polen. “Mijn vader lacht altijd dat hij de drie hoofdtijden in het Pools heel snel doorhad. Als hij in de winkel kwam, en daar iets vroeg, zei de verkoopster: [zegt een zin in het Pools] ‘Het is er niet, het was er niet en het zal er niet zijn.’”<sup>347</sup> Hoewel Tomasz wijst op de lege winkelrekken, heeft het verhaal een grappige inslag. Die positieve kijk op het dagelijkse leven trekt Tomasz verder. Hij vertelt hoe zijn ouders hun plan konden trekken in het communistische Polen en hoe mensen elkaar hielpen. Netwerken waren belangrijk om iets gedaan te krijgen: “Iemand kende iemand die dat heeft en dan wisselen tegen iets anders. Je moest praktisch gezien sluw zijn en slim. Dus als je zo twee, drie generaties in dat systeem hebt zitten, dan word je gewoon aan de dingen.”<sup>348</sup> Zowel de schaarste als de netwerken en zelfredzaamheid komen ook terug in het interview van zijn moeder, Barbara.

Hoewel netwerken en contacten cruciaal waren, was niet iedereen compleet te vertrouwen. Tomasz en Anna spreken over de angst voor verklikking in het dagelijks leven. Anna spreekt over een algemeen gevoel van wantrouwen: “[...] dat er wel zo een angst, een algemeen wantrouwen van wat kan je op de bus vertellen tegen wie. Of op de trein, dat heb ik nog van veel mensen gehoord. Zo die controle van ‘Gaan ze klikken dan?’”<sup>349</sup> Tomasz zijn ouders waren extra voorzichtig, want een Belgische man liep in het oog. Net als zijn moeder vertelt Tomasz dat zijn vader uit het land kon worden gezet. Daarnaast vertelt hij hoe de geheime politie zijn moeder probeerde te rekruteren toen ze naar België verhuisde:

*“Mijn vader kon elk moment het land worden uitgezet. Er zijn zo situaties: toen het geweten was dat mijn moeder naar het buitenland ging verhuizen, is ze op het matje geroepen op het lokale politiekantoor, en is ze gevraagd of ze niet wou spioneren voor de Poolse staat, of*

---

<sup>344</sup> Adam, interview.

<sup>345</sup> Adam, interview.

<sup>346</sup> Anna, interview.

<sup>347</sup> Tomasz, interview.

<sup>348</sup> Tomasz, interview.

<sup>349</sup> Anna, interview.



*informatie wou doorspelen. Dan was het het beste om je van de domme te houden en niet te snappen wat ze bedoelen.”*<sup>350</sup>

### **Van communistisch regime naar democratie**

De politieke omwentelingen in de jaren 80 zeggen de respondenten van de tweede generatie minder. De verhalen die ze van hun ouders hoorden, waren eerder fragmentarisch. De respondenten kunnen de politieke omwentelingen moeilijk in een bredere context plaatsen. Al schuilen er verschillen tussen de respondenten. Sommigen zijn beter op de hoogte van de Poolse geschiedenis en de ervaringen van hun ouders.

Sara en Adam hadden nog niet van de studentenstakingen gehoord en ze wisten al helemaal niet dat hun moeder daaraan deelnam. Sara vertelt wel over het stil protest van moeder en grootouders:

*“Ik kan mij zo wel vaag herinneren dat mijn oma en opa zo wel in protest, zo meer stil protest, ik kan me dan niet goed bij voorstellen wat die dan precies betekend hebben in een soort van protest, maar dat die wel niet aan de kant van de socialisten, of van de rooie kant van het verhaal stonden.”*<sup>351</sup>

Ze heeft een vage notie, maar kan weinig voorbeelden geven. Adam deelt die mening, maar is niet veel specifieker. Hij vertelt dat zijn grootouders progressieve mensen waren *“die absoluut niet meededen met alles wat met die partij te maken had.”*<sup>352</sup> Daartegenover staat het uitgebreidere verhaal van Agata over haar ouders die geen partijleden waren. Onder stil protest plaatst Sara ook haar moeder die contouren van wat mogelijk was in het communistische regime aftastte. *“[...] dat verhaal van die bonnetjes, zo wisselen is ook een vorm van stil protest omdat ge eigenlijk het systeem een beetje misbruikt ofzo.”*<sup>353</sup> Ook uit de reisverhalen van haar moeder blijkt hoe Agata probeerde letterlijk en figuurlijk de grenzen op te zoeken. Uit die verhalen van Agata spreekt een zekere fierheid, vertelt Sara: *“[...] een fierheid over dat ze niet mee zijn gestapt, of niemand hebben verraden ofzo.”*<sup>354</sup> Dat trotse gevoel over de persoonlijke ervaringen tijdens de jaren 80 en van haar familie kwam ook terug in het interview van Agata.

Oskar wist dat zijn moeder deelnam aan een studentenstaking, maar hij kan die gebeurtenis moeilijk plaatsen. Hij kreeg vooral enkele beelden en gevoelens mee, maar geen context: *“Dat ze sliep op de gang. Dat ze op de gang is blijven slapen uit protest, maar wanneer was dat? Dat was toch voor – ze woonde toch in België vanaf ’88. Dus dat was dan toch in ’86 ofzo? Of in ’85?”*<sup>355</sup> Oskar zijn perceptie van de deelname van zijn moeder aan de studentenstaking loopt redelijk gelijk met het verhaal van zijn moeder. Ewa vertelde vooral over de sfeer met de andere studenten en verbond geen politieke thema’s aan de staking. Die bredere contextualisering mist ook bij Oskar. Vanaf 1988 woonde Ewa in België. Oskar vertelt dat zijn moeder de omwentelingen intensief gevolgd heeft gevolgd vanuit België, maar niet actief heeft gesteund. Zijn moeder praatte met hem minder over politieke gebeurtenissen.

---

<sup>350</sup> Tomasz, interview.

<sup>351</sup> Sara, interview.

<sup>352</sup> Adam, interview.

<sup>353</sup> Sara, interview.

<sup>354</sup> Sara, interview.

<sup>355</sup> Oskar, interview.

De transitie van Polen benadert Oskar, net als vele respondenten van de eerste generatie, hoofdzakelijk in termen van mobiliteit. De opening van de grenzen vernoemt Oskar als een *“fantastisch moment”*.<sup>356</sup>

Tomasz vertelt dat zijn ouders geen rechtstreekse steun betuigden aan protesten en stakingen tegen het communistische regime, ook omdat zijn vader het land kon worden uitgezet. Zijn ouders bevonden zich in kunstzinnige kringen waar kritiek op het regime werd geuit. Ze voerden geen actief verzet, maar steunden indirect de oppositiebeweging.<sup>357</sup>

Anna vertelt dat haar vader vrij actief was in het verzet tegen het communisme. Zo verkocht hij illegale, ongecensureerde kranten. Hij nam deel aan protesten: *“Over zo Gdańsk, dan vertelt hij dat als er geprotesteerd werd, dat hij daar wel als 14-jarige jongen al naartoe kon gaan, om stenen te gooien naar de militie.”*<sup>358</sup> Lech vertelde dat hij bij de invoering van de krijgswet in 1981, het jaar dat hij 14 jaar was, bij de socialistische jeugdbeweging zat. Daarom lijkt het eerder onwaarschijnlijk dat hij toen ook deelnam aan protesten. De deelname aan protesten op jonge leeftijd past wel in het beeld dat Anna schetst van haar vader. Als punker viel hij op in het straatbeeld en droeg hij een tegendraadse boodschap uit: *“Maar papa droeg dus toch die punkklere en ik denk dat iedereen wel wist dat hij tegen het communisme was. Dat dat wel duidelijk was.”*<sup>359</sup>

Geen van de respondenten van de tweede generatie vermeldt expliciet de krijgswet, rondetafelgesprekken of verkiezingen van 1989. De Val van de Berlijnse Muur daarentegen komt meer aan bod, ook omdat ik aan de meeste respondenten vroeg naar hun perceptie en die van hun ouders van dat evenement. De Val van de Muur is een gekende gebeurtenis, ook in West-Europa, en van recentere datum. Net zoals hun ouders associëren de respondenten van de tweede generatie de Val van de Muur de met opening van de grenzen en terug de vrijheid van mobiliteit.

Tomasz vertelt hoe zijn ouders de Val van de Muur volgden op tv en hoe dat een sterk symbolisch evenement was. *“Ik herinner me wel de televisie die constant aanstond. We hadden nog een zwart-wit televisietje. Dat mijn ouders dat constant volgden, dat dat constant opstond.”*<sup>360</sup> Tomasz haalt verder aan wat de grootste verandering voor zijn ouders was: *“vooral het vrij kunnen reizen, dat was toch heel belangrijk.”*<sup>361</sup> Daarnaast spreekt hij over veranderingen op het vlak van administratie na 1989.

Anna spreekt over de reacties bij de Val van de Muur, namelijk blijheid, vreugde en ongeloof bij de mensen. Haar vader pakten zijn spullen en vertrok op reis. Ze ziet 1989 als een periode van hoop, van eindelijk een vrij Polen. Al volgde daarna een teleurstelling bij haar vader en veel vrienden, die meer hadden verwacht van de omwentelingen.<sup>362</sup>

---

<sup>356</sup> Oskar, interview.

<sup>357</sup> Tomasz, interview.

<sup>358</sup> Anna, interview.

<sup>359</sup> Anna, interview.

<sup>360</sup> Tomasz, interview.

<sup>361</sup> Tomasz, interview.

<sup>362</sup> Anna, interview.

## Hervertellen: positieve anekdotes, tragikomedie en schaduwkanten

De respondenten van de tweede generatie kregen vooral positieve verhalen over Polen te horen. Ze beseffen goed dat het leven onder het communistische regime niet makkelijk kon zijn. Toch zijn het vooral de verhalen over een gelukkige jeugd, adolescentie, boeiende tijden en grappige anekdotes die hen hebben bereikt. De schaduwkanten van het communistische regime benaderden sommige ouders met een vleugje humor.

Sara heeft de indruk dat haar moeder vooral positieve herinneringen overhoudt aan Polen. Later in het interview nuanceert Sara die uitspraak: *“Positief over zichzelf, maar negatief over het systeem.”*<sup>363</sup> Ook Adam vermeldt de positieve verhalen van zijn moeder over de communistische tijd, zoals anekdotes over haar familie en studententijd. Sommige verhalen noemt Adam eerder tragikomisch: *“Het is eerder lachen met de negatieve ervaringen.”*<sup>364</sup> Negatieve ervaringen komen dus wel aan bod, maar krijgen een ludieke ondertoon of relativiserende insteek. Het zijn ervaringen die bekeken worden met een ‘het is uiteindelijk goed gekomen’-bril. Sara en Adam vermelden allebei dat hun moeder regelmatig de vergelijking maakt tussen de coronamaatregelen en het communistische regime. Adam vertelt dat Agata met een kritische blik kijkt naar de vrijheidsbeperkende maatregelen, dat is *“precies een alarmbel die zo afgaat.”*<sup>365</sup> Sara spreekt over de negatieve invloed die de pandemie en bijkomende maatregelen heeft op Agata haar gemoed en een gevoel van herkenning dat de kop op steekt: *“Ik ervaar wel dat zij daar precies meer problemen mee voelt met dat opgesloten zitten, dat zij daar ergens een connectie legt met toen.”*<sup>366</sup>

Tomasz hoorde van zijn ouders heel positieve verhalen over Polen. Wanneer zijn ouders over Polen vertellen, komen daar regelmatig emoties bij kijken: *“Nostalgisch. Zo een beetje, dat waren heel goeie tijden, voor hen, in die specifieke situatie. Voor veel mensen was het gewoon slecht.”*<sup>367</sup> Hoewel het leven in Polen in de jaren 80 niet gemakkelijk was, heeft Tomasz vooral een positief beeld overgekregen van zijn ouders. Hun thuis was een sociaal, open huis en ze waren omringd door een groot netwerk en vriendenkring. Daarnaast zijn het vooral grappige anekdotes die opnieuw verteld worden: *“Nu kan je daar mee lachen, maar dat waren absurde tijden.”*<sup>368</sup>

Anna heeft een dubbel beeld van de ervaring van haar in de jaren 80 in Polen. Het is een combinatie van positieve herinneringen en frustraties over het systeem zoals de avondklok. Over de avondklok vermeldt Anna dat ze zich nu, door de avondklok die tijdens de lockdown van kracht was, beter kan voorstellen wat dat inhoudt. Lech spreekt heel negatief over het communisme en al de regels die toen golden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit anekdotes over vrienden die in de gevangenis belandden. *“Dus het*

---

<sup>363</sup> Sara, interview.

<sup>364</sup> Adam, interview.

<sup>365</sup> Adam, interview.

<sup>366</sup> Sara, interview.

<sup>367</sup> Tomasz, interview.

<sup>368</sup> Tomasz, interview.

*is zo een mix van waren slechte tijden objectief gezien, maar ook goede want je bent jong en toch nog vrij op een bepaalde manier.”<sup>369</sup>*

Oskar kreeg vooral positieve verhalen over Polen mee, zoals over de zorgeloze studietijd van zijn moeder, de reizen, warme thuis. “[...] er werd nooit echt negatief gesproken over dat communisme. Dat was toch wel prominent aanwezig toen. Altijd heel positieve verhalen over het studentenleven, reizen in Polen en scouts, vrienden en Esperanto. Ik heb nooit negatieve verhalen gehoord van het communisme eigenlijk. Misschien een aantal details, maar globaal gezien was daar echt geen nadruk op.”<sup>370</sup> Oskar vertelt over de gratis voorzieningen tijdens het communisme in Polen, de culturele mogelijkheden en de kwaliteit van het onderwijs. Het zijn ook thema’s die zijn moeder aanhaalde. “Wat ik mij kan herinneren, qua cultuur, dat dat beschikbaar was voor iedereen. Dat er heel veel mogelijkheden waren. Je had fantastische theaters, opera’s, concerten voor iedereen. Dat ook wel het onderwijs van heel goede kwaliteit was bij het communisme. Ook gratis, bijna gratis.”<sup>371</sup> Wanneer binnen de familie in negatieve termen over Polen wordt gesproken, gaat dat vooral over Rusland en de beperkingen op vrijheid.

## 5.4 Tussenbesluit

De tien respondenten herinneren de politieke omwentelingen in Polen op hun eigen manier, maar toch zijn er gelijkenissen tussen de respondenten onderling en verloopt de overdracht op een gelijkaardige manier. De respondenten van de eerste generatie leefden in Polen tijdens de omslagjaren en sommigen maakten een deel van de omwentelingen in België mee. In hun verhalen krijgt het dagelijkse leven een grote aandacht. Over het algemeen brengen de respondenten een positief beeld van het dagelijkse leven naar voren. De positieve aspecten van het communistische regime, zoals het onderwijs en cultuur, vermelden verschillende respondenten. Barbara en Ewa wijzen bijvoorbeeld op het boeiende en gelukkige leven dat ze in Polen leidden in de jaren 80. In die terugblik op het communistische verleden schuilen sporen van nostalgie. Hun leven in het communistische Polen viel samen met een levensperiode waar ze goede herinneringen aan overhouden zoals de solidariteit die toen heerste, hun studententijd en de uitgebreide sociale contacten. Bij de tweede generatie is het dagelijkse leven nog prominenter aanwezig in de verhalen. Verschillende respondenten vermelden expliciet dat hun ouders meer over het dagelijkse leven dan over politieke ontwikkelingen praten. Het verbaast niet dat in een familiecontext verhalen over het dagelijkse leven meer aandacht krijgen. Het is een plaats waar dagelijkse interactie centraal staat.

De positieve ervaringen van de respondenten van de eerste generatie krijgen in hun verhalen ook nuance. De respondenten spreken over de angst voor verklipping, wantrouwen en de grote schaarste. Ze waren zich bewust van de politieke situatie en sommige respondenten engageerden zich in stakingen of het verzet tegen het communistische regime. De schaduwkanten van het communistische

---

<sup>369</sup> Anna, interview.

<sup>370</sup> Oskar, interview.

<sup>371</sup> Oskar, interview.

regime komen in de verhalen aan bod. De krijgswet springt eruit als een historische gebeurtenis die de respondenten specifiek herinneringen. Zowel Barbara, Agata als Lech wisten nog precies waar ze waren toen de staat van beleg werd afgekondigd. Daarnaast zijn het vooral de vele beperkingen die de staat oplegde, die de respondenten direct associëren met de krijgswet. Negatieve ervaringen met het regime krijgen regelmatig een luchtige of zelfs positieve ondertoon. Dit is nog duidelijker aanwezig bij de tweede generatie. De respondenten wijzen op de creativiteit en zelfredzaamheid van hun ouders. Ze zien vaak de humor van de situatie in. Vooral positieve en grappige verhalen bereiken de tweede generatie. Ze zijn wel op de hoogte van de moeilijkheden die hun ouders ondervonden in Polen in de jaren 80, maar dat wordt veel minder benadrukt.

Nuance en details gaan regelmatig verloren over de verschillende generaties, wat overeenkomt met de theorie van Jan Assmann over communicatieve herinneringen. Zo wisten Sara en Adam niet dat hun moeder deelnam aan een studentenstaking. Oskar was daar wel van op de hoogte, maar hij kan die studentenstaking niet binnen een bredere historische context plaatsen. Ook andere respondenten van de tweede generatie vermelden ervaringen van hun ouders, maar een tijdsperiode of bredere context ontbreekt. Het zijn eerder losse anekdotes die hen bereiken. In de verhalen van de respondenten blijkt in sommige gevallen hoe ervaringen van respondenten van de eerste generatie bij hun kinderen kwamen. Zo is het opvallend dat een geschiedenisles en meer precies een foto aanleiding kan geven tot het spreken over het verleden.

In de overdracht van herinneringen speelt het heden een belangrijke rol. Harald Welzer benadrukt dat het hervertellen van ervaringen telkens nieuwe representaties van het verleden oplevert die beter passen bij de eigen leefwereld.<sup>372</sup> Het belang van het heden blijkt ook bij herinneringen aan de politieke transitie in Polen. Zo maken verschillende respondenten van de eerste en tweede generatie vergelijkingen tussen de repressieve maatregelen tijdens de krijgswet en de coronamaatregelen, bijvoorbeeld de beperking van mobiliteit en de avondklok. Het is een manier om het verleden een plaats te geven in het heden.

De tien respondenten spraken over hun herinneringen aan Polen in de jaren 80. Daarbij raken ze aan verschillende discussies over de herinnering en herdenking van 1989, al blijven evenveel discussies afwezig in hun verhalen. Herinneringen haken in op actuele debatten over de evaluatie van het communisme, maar weinig respondenten spreken zich daar expliciet over uit. De collectieve herinneringen in Polen op een nationaal niveau hebben dus de respondenten van de eerste generatie bereikt. In de tweede generatie ontbreekt die nuance. Er zijn verschillende hypothesen mogelijk. Aan de ene kant hebben de respondenten van de tweede generatie een minder grote gevoeligheid met politieke debatten in Polen, aan de andere kant kennen ze een andere leefwereld in België. Debatten over de houding tegenover het communisme liggen eerder ver van de eigen leefwereld.

---

<sup>372</sup> Welzer, "Re-narrations," 16.

## 6. Omgang met het verleden

*“Lieve landgenoten, zou ik zeggen, erken de fouten van jouw ouders.”<sup>373</sup>*

De omgang met het verleden wordt niet alleen bepaald door het onderwerp van de herinneringen, zoals de transitie in Polen of migratie-ervaringen, ook andere factoren spelen een rol. In dit hoofdstuk ga ik dieper in op de overdracht van herinneringen. Wanneer praten de respondenten over het verleden? Welke factoren beïnvloeden de overdracht? Ik bespreek de verschillende verwijzingen naar overdracht van herinneringen die de respondenten zelf maakten. Op die manier probeer ik een beter inzicht te krijgen in de mechanismen van overdracht in de verschillende families.

### 6.1 Eerste generatie: praten over het verleden

De respondenten van de eerste generatie gaven hun herinneringen aan de politieke transitie van Polen en hun migratie aan hun kinderen door. Ze geven allen aan dat ze geen moeite hebben om over het verleden te spreken. Gesprekken over het verleden werden niet altijd warm onthaald door hun kinderen. Agata vertelt dat haar kinderen soms liever geschiedenisthema's vermijden: *“Zij zeggen: ge praat altijd over Hitler, Stalin [lacht] en andere dingen.”<sup>374</sup>*

Lech heeft alles verteld aan zijn kinderen. Hij wilde hen vooral een kritische en open blik meegeven. Hij vond het belangrijk dat ze over de Poolse geschiedenis leerden. Bij de jaarlijkse reizen naar familie in Polen trok hij tijd uit om meer van het land, de Poolse cultuur en geschiedenis mee te geven aan zijn dochters. Hij wilde dat ze meer leerden kennen van Polen dan enkel de familietafel:

*“Ik wou altijd dat ze Polen breder leren kennen, niet alleen familieaspect, hoe Polen is. Dan moesten we dat een beetje delen: paar dagen met grootouders en dan ergens uitstappen om trekking in de bergen te doen, om ergens te gaan zeilen, om interessante steden, musea te bezoeken, om geschiedenis te leren, een beetje cultuur. Zonder plicht, zodat ze toch een beeld van Polen hebben en niet alleen van een familietafel.”<sup>375</sup>*

Ook Ewa en Barbara hebben geen problemen om te praten over het verleden. Ewa vertelde aan haar zoon over haar ervaringen als hij ernaar vroeg. Barbara daarentegen zegt dat het verleden eerder spontaan ter sprake komt, zoals wanneer foto's of boeken het geheugen prikkelen: *“Afen toe met onze kinderen spreken we daar ook over, maar dat komt heel spontaan van iets. We kijken naar foto's of naar boeken.”<sup>376</sup>* Barbara vermeldt dat herinneringen belangrijk zijn, het maakt haar leven rijker, maar

---

<sup>373</sup> Lech, interview.

<sup>374</sup> Agata, interview.

<sup>375</sup> Lech, interview.

<sup>376</sup> Barbara, interview.

ze nuanceert ook de plaats van het verleden in haar leven: *“Het leven gaat vooruit, we spreken eerder over de toekomst. Dat waren heel interessante tijden, maar dat moet je niet constant mee bezig zijn.”*<sup>377</sup>

Aleksander spreekt met zijn zoon en soms met vrienden over zijn ervaringen in Polen. Hij vindt het belangrijk zijn ervaringen met zijn zoon te delen, om hem te leren respecteren wat hij heeft. Vergelijkingen met het heden spelen daarin een grote rol, zoals de welvaart in België of de actuele situatie in Polen:

*“Ik praat regelmatig met mijn kindje, want die heeft hier alles nu. Dan probeer ik hem een beeld te geven hoe dat vroeger was. Dat hij echt content moet zijn met hij nu heeft. Ik probeer hem zo een beetje een beeld te geven van hoe was vroeger. Soms vertel ik hem iets over hoe was vroeger. En af en toe met vrienden ofzo. Dan komen we terug op hoe was vroeger. Wat is het verschil? Hoe is dat geëvolueerd?”*<sup>378</sup>

Praten over het verleden gebeurt spontaan, maar ook op vraag van kinderen. Spontaan vertellen over het verleden sluit aan bij het idee van communicatieve herinneringen van Jan Assmann, namelijk het vertellen over het verleden in een alledaagse setting en in sociale interactie. Sommige gebeurtenissen, zoals bezoeken aan Polen lenen zich tot gesprekken, maar evengoed boeken of foto's. De respondenten van de eerste generatie wijzen dus op zowel momenten van overdracht als objecten die herinneringen prikkelen. De overdracht van herinneringen bij de respondenten sluit zo aan bij de theorievorming van Assmann en Marianne Hirsch. Assmann wijst op het belang van 'geobjectiveerde' vormen van herinnering voor het individuele, sociale en culturele geheugen.<sup>379</sup> Hirsch focust op de relatie tussen overdracht van herinneringen en (familie)foto's.

## 6.2 Tweede generatie: omgang met het verleden

In de interviews maken de respondenten van de tweede generatie verschillende referenties naar wanneer het verleden ter sprake komt in de familiesfeer, hoe ze verhalen van hun ouders te weten komen, hun eigen interesse in geschiedenis en de rol van hun ouders als vertellers. Ik zet de belangrijkste zaken op een rij.

### **Praten over het verleden in familiecontext**

De respondenten van de tweede generatie kregen verhalen van hun ouders te horen over het communistische regime en transitie van Polen. Die verhalen komen spontaan, maar ook naar aanleiding van bepaalde gebeurtenissen, vertelt Adam. Het communistische verleden komt regelmatig ter sprake in een vergelijking met het heden, bijvoorbeeld in een politieke context. *“[...] mijn ma kijkt ook naar de hedendaagse politiek door een bril van wat zij allemaal heeft meegemaakt.”*<sup>380</sup> Sara

---

<sup>377</sup> Barbara, interview.

<sup>378</sup> Aleksander, interview.

<sup>379</sup> Assmann, “Communicative memory,” 111.

<sup>380</sup> Adam, interview.

vermeldt dat Agata regelmatig de vergelijking maakt tussen de voormalige Communistische Partij en de positie van de Poolse Kerk in de huidige Poolse samenleving:

*“Bijvoorbeeld als het dan over Polen gaat en hoe dat dan met die kerk, de kerk en de staat zowat vermengd geraakt, dat dat dan precies is of ze terug in de tijd aan het gaan zijn. Die vergelijkingen worden wel gemaakt, maar. Of wat dat er nu aan het gebeuren is met corona vergelijkt ze ook vaak met haar situatie toen.”<sup>381</sup>*

Ook Oskar vermeldt dat binnen de familiesfeer vergelijkingen gemaakt worden tussen de huidige Poolse politiek en het communistische regime:

*“Dan gaat het ook wel over ‘Hoe was het dan in het communisme met die goedkope huizen en dat water?’ Of over de politiek toen, als ge dat vergelijkt met nu, dat het toen misschien beter was. Ik kan dat zowel aanhalen als er grapjes over worden gemaakt door iemand of dat komt ter sprake in het kader van de huidige politiek in vergelijking met toen. Dus dat kan in alle mogelijkheden zijn eigenlijk.”<sup>382</sup>*

Niet alleen meer algemene politieke ontwikkelingen vormen de aanleiding om over het verleden te spreken, ook eigen ervaringen. Anna haalt aan dat ze sneller een vraag gaat stellen aan haar ouders over hun ervaringen wanneer zich een specifieke situatie voordoet, zoals een verjaardag. De vraag ‘wat deed je op mijn leeftijd?’, leent zich dan tot gesprekken over het verleden.<sup>383</sup> Ook Tomasz vermeldt dat bij verjaardagen herinneringen naar boven komen.<sup>384</sup> Daarnaast vertelt Anna dat nieuwsberichten herinneringen kunnen ophalen. Zo sprak met haar familie over het communistische verleden nadat verschillende media berichtte over de herdenking van het einde van de krijgswet in Polen.<sup>385</sup>

Verschillende momenten en gebeurtenissen kunnen aanleiding geven tot gesprekken over het verleden, maar ouders moeten willen vertellen en kinderen moeten willen luisteren of vragen tot er een gesprek op gang kan komen. Sara en Anna vertellen dat hun ouders altijd verhalen hebben gedeeld. Adam, Oskar en Tomasz vertellen daarentegen dat ze de laatste jaren meer in gesprek gaan met hun ouders over hun ervaringen. Als redenen noemen ze een grotere interesse, hun leeftijd, het meer actief vragen stellen en een betere band met hun ouders.<sup>386</sup>

### **Bronnen van kennis en herinneringen**

Ouders zijn een grote bron van verhalen over het verleden. Die verhalen komen niet altijd spontaan. Anna vertelt dat ze soms moet aandringen bij haar vader om over persoonlijke ervaringen te praten. *“Wel zo van de bonnetjes vond hij stom en over de veranderingen, dat Polen vrij wou zijn. Daar vertelt hij heel veel over. Heel veel over de Tweede Wereldoorlog, maar over zichzelf moet je het er echt soms uittrekken. Maar als ik het vraag, zal hij het wel vertellen.”<sup>387</sup>* Naast verhalen van haar vader, kwam

---

<sup>381</sup> Sara, interview.

<sup>382</sup> Oskar, interview.

<sup>383</sup> Anna, interview.

<sup>384</sup> Tomasz, interview.

<sup>385</sup> Anna, interview.

<sup>386</sup> Oskar, interview; Adam, interview; Tomasz, interview.

<sup>387</sup> Anna, interview.



Anna veel te weten via vrienden van haar vader. *“Op een bepaalde leeftijd, toen ik zo 15-16 jaar was, begonnen zijn vrienden zo sneller verhalen te vertellen.”*<sup>388</sup> Als met die verhalen naar haar vader zou gaan, zou hij er wel over vertellen. Een andere aanleiding om vragen te stellen aan haar vader waren de geschiedenislessen op school, want de lessen behandelden het communisme eerder oppervlakkig. Zo leerde ze niet over de bonnetjes, de plaats van het geloof in Polen of de verdeel- en heersstrategie van de Poolse overheid. Dat zijn allemaal elementen van de Poolse geschiedenis die Anna van haar vader leerde. Lech leerde haar ook via muziek over Poolse geschiedenis:

*“Papa heeft zeker via muziek ons heel veel bijgeleerd eigenlijk. Je had de censuur, maar je had superveel muzikanten, vooral dan in de punk en de rock scène, die hele goede teksten schreven. Ik heb eigenlijk heel veel geschiedenis door die liedjes geleerd. Als er zo een liedje is over iets dat ik dacht ‘shocking’, dan zou ik dat wel opzoeken. Dus ik denk via muziek hebben wij allebei, ik en mijn zus, heel veel geleerd.”*<sup>389</sup>

Sara vertelt dat ze het meeste te weten kwam over het communistische Polen via haar moeder, daarnaast hoorde ze ook verhalen via haar oma. Door de verhalen die ze oppikte had ze meer voeling met geschiedenislessen over de Koude Oorlog in het middelbaar. Met haar broer volgde Sara lessen op de Poolse school, waar ze ook Poolse geschiedenis kreeg, maar ze was te jong om zich daar veel van te herinneren. Wanneer in de familie over politiek of over het communistische verleden wordt gesproken, haakt ze soms af. Ze is wel geïnteresseerd in de Poolse geschiedenis, maar ze gaat niet actief op zoek naar informatie.<sup>390</sup> Ook Adam toont eenzelfde interesse. Net als Sara vermeldt hij dat zijn oma vele verhalen vertelde.<sup>391</sup>

Oskar kreeg de recente Poolse geschiedenis niet overwegend van zijn moeder mee. Hij benoemt ook andere bronnen, zoals gesprekken met familieleden wanneer ze in Polen zijn, lessen in de middelbare school, verhalen van zijn grootouders en vader. Daarenboven las hij ook zelf over de omwentelingen.<sup>392</sup>

Tomasz vertelt dat zijn kennis vooral van ouders komt en aanvullend films en artikels die hij uit eigen interesse bekijken en leest. Hij is bijzonder geïnteresseerd in de transitie van Polen en de persoonlijke belevingen van die periode: *“Het is interessant om te weten wat er in families gebeurt. Het is een unieke periode geweest, voor heel Polen.”*<sup>393</sup>

### **Onbegrip en emoties**

De overdracht van herinneringen verloopt niet altijd even soepel, verschillen in leefwereld tussen ouders en kinderen moeten overbrugd worden. In families met een migratieverleden moeten herinneringen daarenboven zinvol zijn in een nieuwe leefomgeving, ver van het thuisland. Tijd en ruimte kunnen hindernissen vormen in de overdracht van herinneringen. Verschillen in leefwereld tussen respondenten van de eerste en tweede generatie komen in de interviews aan bod. Zo vertelt

---

<sup>388</sup> Anna, interview.

<sup>389</sup> Anna, interview.

<sup>390</sup> Sara, interview.

<sup>391</sup> Adam, interview.

<sup>392</sup> Oskar, interview.

<sup>393</sup> Tomasz, interview.

Adam over de humoristische film *Miś* die zich afspeelt in het communistische Polen. De film toont een verschillende wereld dan waarin hij is opgegroeid.

*“Er is zo’n Poolse film Miś, dat is een hele bekende. Dat is iets wat mijn ma zo vaak ophaalt omdat ik die al een paar keer heb gezien en ik snap niks van die film zagezegd. [...] Dat is wel iets dat regelmatig terugkomt, dat ze zegt van ‘ah dat is zoals in de film Miś, maar ja dat snappen jullie toch niet’. Dan denk ik: ik snap the bigger picture wel, maar misschien snap ik de details niet.”<sup>394</sup>*

Hoewel hij niet alle details of moppen in de film begrijpt, kan Adam de film wel in een bredere context plaatsen. Zijn moeder vertelt regelmatig dat hij en zijn zus niet kunnen begrijpen wat ze heeft meegemaakt en refereert dan aan de film *Miś*. Het is volgens Agata een film met absurde humor die *“ingebakken in ons verleden of cultuur, iemand die dat niet heeft beleefd gaat daar niet mee lachen.”<sup>395</sup>* Adam keert zich tegen het idee dat hij niet kan begrijpen waar de film in essentie over gaat. Ook Sara vertelt over diezelfde film. Het is een film die ze in eerste instantie niet goed begreep *“maar die door mijn mama wel heel hard begrepen en ervaren worden. Als ge ouder wordt, begrijpt ge dat ook meer, kunt ge daar veel beter bij voorstellen hoe dat het was.”<sup>396</sup>* Zowel verschillen in leeftijd als in leefwereld spelen dus mee om bepaalde herinneringen te kunnen vatten.

Dat de ervaringen van de respondenten van de eerste generatie niet te vatten zijn voor de volgende generatie, komt terug bij Anna. Ook zij bespreekt grappen in een film over de jaren 80. De humor is voor haar en haar zus niet altijd te begrijpen. Zij legt de reden van het onbegrip eerder bij het leeftijdsverschil tussen zichzelf en haar ouders dan een verschil in leefwereld:

*“Soms als we een film zien van de jaren 80 is er een grapje dat mijn zus en ik niet helemaal begrijpen, want je moet de context snappen. Als je dat niet hebt meegemaakt, niemand van mijn leeftijdsgeneratie gaat dat begrijpen, dan zijn ze soms zo van ‘Jullie weten dat niet.’ [lacht]”<sup>397</sup>*

Herinneringen gaan gepaard met emoties. Niet alle respondenten kunnen in de emoties van hun ouders meegaan. Tomasz zijn ouders hebben bijna nostalgische gevoelens aan hun jaren in Polen. *“Er wordt heel emotioneel over gesproken. Op een goede emotionele manier.”<sup>398</sup>* Die emoties vormen niet direct een hindernis omdat ook hij een sterke band met Polen heeft en die positieve herinneringen makkelijk kan plaatsen. Soms kunnen emoties de overdracht van herinneringen net bemoeilijken. Zo vertelt Sara dat ze sommige gesprekken over het verleden gaat vermijden als ze weet dat die emotioneel gevoelig liggen:

*“Soms is het ook wel dat ge net die thema’s probeert te mijden omdat dat emotioneel misschien moeilijk is. En omdat ge daar zo zelf niet in die emotie kunt meegaan, dat ge soms zegt: ‘Ja, ja communisme, het is weer dat thema.’ Misschien praat ze [Agata, haar moeder] er*

---

<sup>394</sup> Adam, interview.

<sup>395</sup> Agata, interview.

<sup>396</sup> Sara, interview.

<sup>397</sup> Anna, interview.

<sup>398</sup> Tomasz, interview.

*wel meer over dan dat ik zeg. Dat ge het soms ook wel ontwijkt omdat ge weet dat er veel emotie mee gepaard gaat, dus dat ge er niet over praat.”<sup>399</sup>*

### 6.3 Tussenbesluit

Hoe de respondenten over de overdracht van herinneringen aan de transitie van Polen spreken, raakt aan de theorievorming over intergenerationele herinneringen. In eerste plaats past het concept van Jan Assmann van ‘communicatieve herinneringen’. De respondenten van de eerste en tweede generatie vertellen over de verschillende momenten waarop herinneringen aan de Poolse transitie worden besproken. Daaruit blijkt dat ouders en bij uitbreiding de familie een belangrijk doorgeefluik zijn van verhalen over het verleden. Communicatie en sociale interactie staan centraal in de overdracht. Objecten, zoals foto’s en boeken, maar ook verjaardagen, familiebijeenkomsten, nieuwsberichten en geschiedenislessen kunnen aanleiding geven om te praten over het verleden. De familie krijgt een centrale rol in de overdracht van herinneringen, maar de respondenten vernoemen ook andere bronnen van verhalen over het verleden zoals vrienden van ouders.

In de tweede plaats komen verschillende sociale kaders in interactie binnen de familieherinneringen. De herinneringen hebben een onderhandeld karakter. Twee generaties gaan in gesprek met elkaar, maar ook met hun verschillende achtergronden. De respondenten van de eerste generatie groeiden op in een andere leefwereld dan hun kinderen. Migratie-ervaringen kunnen de overdracht van herinneringen bemoeilijken, want het verschil van leefwereld tussen ouders en kinderen is groter. Zo kunnen kinderen de ervaringen van hun ouders niet helemaal vatten of niet meegaan in de emoties die hun ouders aan herinneringen koppelen. Toch halen slechts enkele respondenten dit aan.

In de derde plaats wijzen de respondenten op het belang van het heden voor de overdracht van herinneringen. De respondenten spreken vooral over het communistische verleden in vergelijkingen met huidige situaties. Op die manier krijgen herinneringen een vorm die meer aangepast is aan de huidige leefwereld. Verder beïnvloeden eigen interesse en familiebanden de overdracht van herinneringen. De houding tegenover de verteller en het onderwerp bepaalt mee de perceptie van het verleden. Zo gaan enkele respondenten van de tweede generatie actief vragen stellen aan hun ouders, andere respondenten gaan sommige gesprekken net uit de weg.

---

<sup>399</sup> Sara, interview.

## 7. Conclusies

Discussies over herinneringen aan het communistische verleden in Polen zijn springlevend. Deze studie benaderde herinneringen aan de politieke transitie in Polen vanuit familieperspectief. Concreet bestudeerde ik de intergenerationale herinneringen bij Poolse migranten aan 1989. Interviews met tien respondenten zijn niet representatief genoeg om algemene conclusies te trekken, maar dat was niet de opzet van de studie. Met een casusanalyse naar intergenerationale herinneringen wil ik vooral mechanismen van overdracht van herinneringen blootleggen. Deze thesis werd ingezet met de volgende onderzoeksvragen:

Welke herinneringen worden overgedragen aan de politieke transitie bij Poolse migranten? Welke mechanismen van overdracht vallen te detecteren? Wat is de relatie tussen de overdracht van herinneringen en de migratie-ervaringen van de respondenten?

De respondenten van de eerste generatie ervoeren de transitie in Polen en hun migratie op uiteenlopende manieren. Ook bij de tweede generatie is een herinneringspluralisme overtuigend aanwezig. Positieve en negatieve ervaringen leven naast elkaar over dezelfde evenementen. De respondenten benaderen het communistische verleden en hun migratie-ervaringen met een kritische en nostalgische blik. Leeftijd en attitude tegenover het communisme bepalen mee de herinneringen aan 1989. Ondanks de onderlinge verschillen tussen respondenten vallen een aantal tendensen op in de overlevering van herinneringen die overeenkomen met de theorievorming over intergenerationale herinneringen.

In eerste plaats zijn de intergenerationale herinneringen aan de Poolse politieke transitie in essentie communicatief. Zoals Jan Assmann stelt, creëren een dagelijkse communicatie en sociale interactie de ruimte om over het verleden te spreken. Ouders en bij uitbreiding familieleden spelen een cruciale rol als doorgeefluik van herinneringen. Familiebanden kunnen de overdracht in positieve en negatieve zin beïnvloeden. Foto's, maar ook familiebijeenkomsten, nieuwsberichten en geschiedenislessen kunnen aanleiding geven om te praten over het verleden. Individuele herinneringen worden vermengd met verhalen van ouders, familieleden, vrienden en andere bronnen, zoals boeken, films en geschiedenislessen. Het zijn de verschillende sociale kaders van Maurice Halbwachs die in de familiecontext op een dagelijkse manier in interactie treden. Naast een uitgesproken sociaal karakter hebben communicatieve herinneringen een beperkte termijn. Zo blijkt dat al in de tweede generatie nuance en details verloren kunnen gaan. De respondenten van de tweede generatie zijn op de hoogte van de grote lijnen van de verhalen van hun ouders, maar een bredere context of chronologische lijn ontbreekt in de meeste gevallen. Het moment van migratie van hun ouders is het regelmatig het enige referentiepunt om herinneringen aan de politieke transitie op te hangen.

In de tweede plaats speelt het heden een belangrijke rol in de transmissie. Zoals Harald Welzer vermeldt, krijgt het heden een cruciaal belang in de overdracht van herinneringen in familiecontext. Daarnaast brengt migratie een dialoog tussen heden en verleden op gang. In het proces van hervertellen worden herinneringen aangepast aan de huidige leefwereld. Migratie-ervaringen kunnen de overdracht van herinneringen bemoeilijken, want het verschil van leefwereld tussen ouders en

kinderen is groter. Zo kunnen kinderen de ervaringen van hun ouders niet helemaal vatten of niet meegaan in de emoties die hun ouders aan herinneringen koppelen. Toch halen slechts enkele respondenten dit aan. Een selectiviteit in herinneringen is bij beide generaties te bemerken. Kinderen gaan de positieve aspecten van de migratie en ervaringen van hun ouders uitlichten. Ouders zijn zelf genuanceerder. Een lichte romantisering komt naar boven bij sommige respondenten van de tweede generatie. Daarnaast is er bij beide generaties een tendens om te focussen op herinneringen aan het dagelijkse leven en niet op politieke thema's. Die tendens is nog meer uitgesproken bij de tweede generatie. Het heden biedt een referentiekader om naar het verleden te kijken. Actuele gebeurtenissen zoals de coronamaatregelen bieden momenten om vergelijkingen te maken en over het verleden te praten. Met vergelijkingen worden de ervaringen van ouders meer begrijpelijk voor kinderen.

Ten derde blijkt het belang van mobiliteit in de verhalen van de respondenten. Migratie-ervaringen brengen mobiliteit meer naar de voorgrond bij beide generaties. Mobiliteit komt op verschillende manieren in de interviews terug. In de eerste plaats zijn de respondenten van de eerste generatie gemigreerd. Die migratie-ervaringen werden doorgegeven aan hun kinderen. Daarnaast krijgt de vrijheid voor reizen een grote aandacht in de verhalen van de respondenten als een gemis onder het communisme en een verademing na 1989. Verschillende respondenten van de eerste en tweede generatie noemen de herwonnen van vrijheid van reizen als de belangrijkste ontwikkeling van de transitie op hun persoonlijke leven. Daarnaast hebben reizen naar Polen een effect op de overdracht. Het land bezoeken, geschiedenis opsnuiven, gesprekken met familieleden, het zijn momenten die aanleiding kunnen geven tot gesprekken over het verleden.

Hoe verhouden die intergenerationele herinneringen van Poolse migranten zich tot de Poolse sociale herinnering? De vraag viel grotendeels buiten de opzet van deze thesis. Ik raakte aan enkele thema's, zoals de houding van de respondenten tegenover het communisme, gevoelens van nostalgie en de perceptie van specifieke historische gebeurtenissen zoals de krijgswet en de rondetafelgesprekken. Komende studies kunnen meer licht werpen op de positie van migranten binnen de Poolse nationale herinnering en nuance aanbrengen in het Poolse discours over 1989. Daarnaast kan verder onderzoek ingaan op de relatie tussen identiteit en overdracht van herinneringen bij migranten. Bepaalt de Poolse identiteit meer de sterkte van de overdracht? Het is een relatie die ik niet verder heb kunnen uitdiepen.

Migratie is een moment van breuk. Dat komt tot uiting in hoe respondenten van de eerste generatie hun huidige leven afzetten tegenover hun leven in Polen, soms met sporen van nostalgie. De respondenten van de eerste generatie garanderen daarentegen continuïteit door hun herinneringen aan Polen te koesteren en door te geven aan een volgende generatie. In aangepaste vorm leven de herinneringen verder, om niet te vergeten.

# Bijlagen

## Bijlage 1: vragenlijst eerste generatie

### **1. Algemene vragen**

- Naam
- Geboorteplaats en – datum
- Jaar van migratie
- Plaats van vertrek en aankomst
- Huidige woonplaats
- Samenstelling familie (vroeger en nu)
  - o Broers en zussen
  - o Kinderen en partner
- Beroep (eigen en ouders)
- Studies
- Talen (kindertijd en nu)

### **2. Polen - België: migratie**

Wat was uw grootste reden om te migreren?

Wat is uw eerste herinnering aan België?

Heeft u ooit gedacht om naar Polen terug te keren?

Hoe is uw band met Polen?

Volgt/volgde u het Poolse nieuws, krant?

Hoe regelmatig heeft u contact met familie of vrienden in Polen?

Hoe regelmatig gaat u naar Polen?

Is uw band met Polen veranderd gedurende uw verblijf in België?

Voelt u zich meer een Poolse of Belgische burger?

### **3. Leven in Polen onder het communistisch bewind**

Hoe was het leven in Polen voordat u migreerde?

Welke impact had het communistisch bewind op uw dagelijkse leven?

Hoe dacht u over het IJzeren gordijn en het Westen?

#### **4. Ervaringen jaren 1980-1991**

Hoe zag u Polen veranderen in de jaren 80 en 90?

Welke gebeurtenis of historisch moment verbeeldt voor u de transitie van Polen?

Wanneer vond die plaats?

Welke impact had dit op uw leven?

Welke veranderingen bracht het einde van het communisme voor u teweeg?

Wat betekende de Val van de Berlijnse Muur voor u?

Welke reacties waren er in uw omgeving?

Was u actief betrokken bij manifestaties?

#### **5. Overdracht van herinneringen**

Wat vertelt u aan uw kinderen over uw migratie?

Wat vertelt u aan uw kinderen over de transitieperiode in Polen (1989-1991)?

Kunt u makkelijk over deze periode praten?

Is het een gespreksonderwerp binnen uw bredere familie en vriendengroep?

Op welke manier wordt er over gesproken of niet gesproken?

Hoe regelmatig gaat u met uw kinderen naar Polen?

Welke specifieke plaatsen wilt u dan bezoeken en waarom?

Als u terugkeert naar Polen, welke herinneringen roept dat op?

Welk gevoel heeft u als u in Polen bent?

## Bijlage 2: vragenlijst tweede generatie

### **1. Algemene vragen**

- Naam
- Geboorteplaats en – datum
- Woonplaats
- Samenstelling familie
- Beroep (eigen en ouders)
- Studie
- Talen

### **2. Polen - België: migratie**

Wat vertelde uw vader/moeder over zijn/haar migratie?

Wat was de reden van zijn/haar migratie?

Heeft uw vader/moeder ooit gedacht om terug te keren naar Polen?

Hoe is uw band met Polen nu?

Hoe regelmatig gaat u naar Polen?

Bent u met uw vader/moeder naar Polen geweest? Waar?

Hoe regelmatig heeft u contact met familie of vrienden (van uw ouders) in Polen?

Voelt u zich meer een Poolse of Belgische burger?

### **3. Leven in Polen onder het communistisch bewind**

Hoe was het leven van uw vader/moeder voor ze naar België migreerden?

Welke verhalen vertelt uw vader/moeder over hun jeugd/adolescentie in Polen?

Wat weet u over hun studentenleven/werk in Polen?

Welke impact had het communistisch bewind op het dagelijkse leven van uw moeder/vader?

Als het kind zelf in Polen heeft geleefd:

Welke herinneringen heeft u aan de periode dat u in Polen woonde?



#### **4. Ervaringen van politieke transitie in Polen**

Wat vertelde uw vader/moeder over de periode 1989-1991?

Welke specifieke verhalen of gebeurtenissen vertelde zij/hij u?

Welke veranderingen bracht het einde van het communisme voor uw vader/moeder teweeg?

Hoe ervaarden uw vader of moeder de Val van de Muur?

#### **5. Overdracht van herinneringen**

Kan uw vader/moeder makkelijk vertellen over zijn/haar migratie-ervaringen?

Wanneer wordt er over het migratieverleden van uw vader/moeder gesproken?

Waar haalde u uw kennis over het einde van het communistische bewind en de politieke transitie in Polen vandaan?

Van uw vader of moeder? Of andere bronnen?

Kan uw vader/moeder makkelijk over deze periode praten?

Is het een gespreksonderwerp binnen de bredere familie of vriendenkring?

Is het nu meer een gespreksonderwerp dan vroeger?

Op welke manier wordt er over gesproken of niet gesproken?

Wanneer wordt er over de transitie in Polen gesproken? Op welke momenten of vanaf een bepaalde periode? Spontaan of op eigen vraag? Naar aanleiding van welke gebeurtenissen?

Bent u geïnteresseerd in de politieke transitie van Polen?

Bijlage 3: toestemmingsformulier



**Toestemmingsformulier**

Ik, geïnterviewde, ..... verklaar dat het interview onder mijn naam en voornaam/enkel voornaam/initialen/anoniem mag gebruikt worden in de masterproef van Hazel Waeterschoot, studente geschiedenis aan de UGent.

Ik sta toe dat het interview enkel gebruikt wordt voor wetenschappelijke doeleinden.

Ik heb kennis genomen van het onderzoek van Hazel Waeterschoot naar de overdracht van herinneringen aan 1989-1991 bij Poolse migranten.

Het onderzoek omhelst een interviewproject met verschillende respondenten die tussen 1980 en 1991 van België naar Polen migreerden en hun kinderen. Het onderzoek wilt nagaan hoe herinneringen vorm kregen en doorgegeven worden aan een volgende generatie.

Ik ben akkoord dat het interview opgenomen wordt (audio).

Opgemaakt in tweevoud op ..... te .....

Handtekeningen:

De geïnterviewde

Hazel Waeterschoot (interviewer)

# Bibliografie

## Bronnen

### **Mondelinge bronnen**

Interview 1. Agata. Interview door Hazel Waeterschoot. Bazel, 12.2.2021.

Interview 2. Sara. Interview door Hazel Waeterschoot. Gent, 24.2.2021.

Interview 3. Barbara. Interview door Hazel Waeterschoot. Antwerpen, 25.2.2021.

Interview 4. Ewa. Interview door Hazel Waeterschoot. Antwerpen, 26.2.2021.

Interview 5. Adam. Interview door Hazel Waeterschoot. Antwerpen, 28.2.2021.

Interview 6. Lech. Interview door Hazel Waeterschoot. Antwerpen (online via Skype), 1.3.2021.

Interview 7. Tomasz. Interview door Hazel Waeterschoot. Antwerpen, 8.3.2021.

Interview 8. Anna. Interview door Hazel Waeterschoot. Antwerpen (online via Zoom), 19.3.2021.

Interview 9. Oskar. Interview door Hazel Waeterschoot. Antwerpen (online via Zoom), 20.3.2021.

Interview 10. Aleksander. Interview door Hazel Waeterschoot. Antwerpen, 27.3.2021.

### **Gedrukte en online bronnen**

Statbel. "Bevolking naar nationaliteit en geslacht per gemeente (1992-2021)." Geraadpleegd 16.6.2021. <https://statbel.fgov.be/nl>.

Statbel. "Niet-Belgen die Belg werden 2000-2020 per gewest en voornaamste nationaliteit." Geraadpleegd 22.7.2021. <https://statbel.fgov.be/nl>.

Ministry of Foreign Affairs Republic of Poland. "Polish diaspora and Poles abroad day." Persbericht. 2.5.2019. Geraadpleegd 26.5.2021. <https://www.gov.pl/>.

Willocx, Christof. "Waarom sinds 2016 elk jaar meer inwoners van België naar Polen emigreren dan omgekeerd." *Gazet van Antwerpen*. 16.9.2019.

## Literatuur

Adriaansen, Robbert-Jan. "Generaties, herinnering en historiciteit." *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124, nr. 2 (2011): 221-37.

Aerts, Koen en Nico Wouters. "Mondelinge geschiedenis in België en de (de-)constructie van collectieve herinnering." *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 92 (2014): 503-11.

Assmann, Aleida. "Transformations between history and memory." *Social Research* 75, nr. 1 (2008): 49-72.

Assmann, Aleida en Linda Shortt. "Memory and political change: introduction." In *Memory and political change*, uitgegeven door Aleida Assmann en Linda Shortt, 1-14. New York: Palgrave Macmillan, 2012.

Assmann, Jan. "Communicative and cultural memory." In *A companion to cultural memory studies*, uitgegeven door Astrid Erll en Ansgar Nünning, 109-18. Berlijn: De Gruyter, 2010.

Belavusau, Uladzislau. "The rise of memory laws in Poland: an adequate tool to counter historical disinformation?" *Security and Human Rights* 29 (2018): 36-54.

Bernhard, Michael en Jan Kubik. "Roundtable discord: the contested legacy of 1989 in Poland." In *Twenty years after communism: the politics of memory and commemoration*, uitgegeven door Michael Bernhard en Jan Kubik, 60-84. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Bertaux, Daniel en Paul Thompson. "Introduction." In *Between generations. Family models, myths, and memories*, uitgegeven door Daniel Bertaux en Paul Thompson, 1-12. Oxford: Oxford University Press, 1993.

Blacker, Uilleam en Alexander Etkind. "Introduction." In *Memory and theory in Eastern Europe*, uitgegeven door Uilleam Blacker, Alexander Etkind en Julie Fedor, 1-22. New York: Palgrave Macmillan, 2013.

Bond, Lucy en Jessica Rapson. "Introduction." In *The transcultural turn: interrogating memory between and beyond borders*, uitgegeven door Lucy Bond en Jessica Rapson, 1-26. Berlijn: De Gruyter, 2014.

Breuer, Lars en Anna Delius. "1989 in European vernacular memory." *East European Politics and Societies* 31, nr. 3 (2017): 456-78.

Chamberlain, Mary en Selma Leydesdorff. "Transnational families: memories and narratives." *Global Networks* 3, nr. 3 (2004): 227-41.

Christiaens, Kim, Frank Gerits, Idesbald Goddeeris en Giles Scott-Smith. "The Low Countries and Eastern Europe during the Cold War: introduction." *Dutch Crossing* 39, nr. 3 (2015): 187-97.

- Creet, Julia. "Introduction: the migration of memory and memories of migration." In *Memory and migration: multidisciplinary approaches to memory studies*, uitgegeven door Julia Creet en Andreas Kitzmann, 3-26. Toronto: Toronto University Press, 2011.
- Cubitt, Geoffrey. *History and memory*. Manchester: Manchester University Press, 2007.
- Davies, Norman. *God's playground: a history of Poland*. 2 vols. Oxford: Clarendon Press, 1981.
- De Wever, Bruno en Pieter François. *Gestemd verleden: mondelinge geschiedenis als praktijk*. Brussel: Vlaams Centrum voor Volkscultuur, 2003.
- Erll, Astrid. "Locating family in cultural memory studies." *Journal of Comparative Family Studies* 42, nr. 3 (2011): 303-18.
- Erll, Astrid. "Travelling memory." *Parallax* 17, nr. 4 (2011): 4-18.
- Goddeeris, Idesbald. *De Poolse migratie in België 1945-1950. Politieke mobilisatie en sociale differentiatie*. Amsterdam: Aksant, 2005.
- Goździak, Elżbieta M. "Polish migration after the fall of the Iron Curtain." *International Migration* 52, nr.1 (2014): 1-3.
- Granata, Anna en Alice Sophie Sarcinelli. "Children's views on parents' tales: Intergenerational transmission among transnational minorities." *New Cultural Frontiers* 3 (2012): 69-90.
- Grzymała-Kazłowska, Aleksandra. "From ethnic cooperation to in-group competition: undocumented polish workers in Brussels." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31, nr. 4 (2005): 675-97.
- Hirsch, Marianne. *Family frames: photography, narrative and postmemory*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1997.
- Hirsch, Marianne. "The generation of postmemory." *Poetics today* 29, nr. 1 (2008): 103-28.
- Huyssen, Andreas. "Present pasts: media, politics and amnesia." *Public Culture* 12, nr.1 (2000): 21-38.
- Killingsworth, Matt "Lustration after totalitarianism: Poland's attempt to reconcile with its communist past." *Communist and Post-Communist Studies* 43 (2010): 275-84.
- Koninckx, Evelien. "Solidarność-vluchtelingen: Poolse migratie naar België in de jaren 1980." Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2015.
- Kubow, Magdalena. "The Solidarity movement in Poland: its history and meaning in collective memory." *The Polish Review* 58, nr. 2 (2013): 3-14.
- Kwiatkowski, Piotr Tadeusz. "Guest editor's introduction: collective memory and social transition in Poland." *International Journal of Sociology* 36, nr. 4 (2006): 3-7.
- Kwiatkowski, Piotr Tadeusz. "Martial law in the collective Polish memory following the collapse of communism." *International Journal of Sociology* 36, nr. 4 (2006): 45-66.

- Junes, Tom. *Student politics in communist Poland: generations of consent and dissent*. Lanham: Lexington Books, 2015.
- Laczó, Ferenc en Joanna Wawrzyniak. "Memories of 1989 in Europe between hope, dismay, and neglect." *East European Politics and Societies* 31, nr. 3 (2017): 431-38.
- Levrau, François, Edith Piqueray, Idesbald Goddeeris en Christiane Timmerman. "Polish immigration in Belgium since 2004: new dynamics of migration and integration?" *Ethnicities* 14, nr. 2 (2014): 313-23.
- Levrau, François, Edith Piqueray en Kris Vancluysen. "Een verkenning van de migratie, integratie en participatie van de Poolse minderheidsgroepen in Antwerpen." In *Pluriforme integratie. Een verkenning van de migratie, integratie en participatie van de Poolse, Senegalese en Turkse minderheidsgroepen in Antwerpen*, uitgegeven door François Levrau, 23-130. Antwerpen, Steunpunt Gelijkekansenbeleid: 2011.
- Miller, Robert L. *Researching life stories and family histories*. Londen: Sage, 2000.
- Ostaszewska, Aneta. "Between individual and social memory. What do people in Poland remember about 1989?" *European Journal of Social Sciences* 3, nr. 1 (2020): 7-14.
- Pacyga, Dominic A. "Polish Diaspora." In *Encyclopedia of diasporas: immigrant and refugee cultures around the world*, uitgegeven door Melvin Ember, Carol R. Ember en Ian Skoggard, 2: 254-63. Boston: Springer, 2005.
- Paczkowski, Andrzej. "Twenty-five years 'after' – The ambivalence of settling accounts with communism: the Polish case." In *Remembrance, history, and justice: coming to terms with traumatic pasts in democratic societies*, uitgegeven door Vladimir Tismaneanu en Bogdan C. Iacob, 239-56. Boedapest: Central European University Press, 2015.
- Paczkowski, Andrzej. *The spring will be ours: Poland and the Poles from occupation to freedom*. Vertaald door Jane Cave. University Park (Pa.): Pennsylvania State University Press.
- Palmberger, Monika en Jelena Tošić. "Introduction." In *Memories on the move: experiencing mobility, rethinking the past*, uitgegeven door Monika Palmberger en Jelena Tošić, 1-16. Londen: Palgrave Macmillan, 2016.
- Paspalanova, Mila. "Undocumented and legal Eastern European immigrants in Brussels." Phd diss., Katholieke Universiteit Leuven, 2006.
- Piqueray, Edith. "De Poolse school in Vlaanderen: de rol van het Poolse aanvullend onderwijs in de socialisering van jongeren van Poolse origine en hoe zich dat verhoudt tot hun onderwijsloopbanen in het Vlaamse reguliere onderwijs." Phd diss., Universiteit Antwerpen, 2019.
- Prusik, Monika en Maria Lewicka. "Nostalgia for communist times and autobiographical memory: negative present or positive past?" *Political Psychology* 37, nr. 5 (2016): 677-93.

- Stone, Charles B., Aurélie van der Haegen, Olivier Luminet en William Hirst. "Personally relevant vs. nationally relevant memories: an intergenerational examination of World War II memories across and within Belgian French-speaking families," *Journal of Applied Research in Memory and Cognition* 3 (2014): 280-86.
- Svob, Connie en Norman R. Brown. "Intergenerational transmission of the reminiscence bump and biographical conflict knowledge." *Psychological Science* 23, nr. 11 (2011): 1404-409.
- Szabla, Malgorzata. "The Polish diaspora in super-diverse Antwerp. Migration motives, patterns and structure." Masterproef, Tilburg University, 2014.
- Szacka, Barbara. "'Solidarity' and the martial law in the collective memory of Polish history." *Polish Sociological Review* 153 (2006): 75-89.
- Thompson, Paul. *The voice of the past: oral history*. 4e editie. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Thomson, Alistair. "Moving stories: oral history and migration studies." *Oral History* 27, nr. 1 (1999): 24-37.
- Vancluysen, Kris en Sofie Hennau. *Vanuit Pools perspectief. Een bevraging van de Poolse gemeenschap in Antwerpen*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, 2011.
- Vos, Louis en Idesbald Goddeeris. *De strijd van de witte adelaar: geschiedenis van Polen (966-2004)*. Leuven: Acco, 2005.
- Welzer, Harald. "Communicative memory." In *A companion to cultural memory studies*, uitgegeven door Astrid Erll en Ansgar Nünning, 285-98. Berlijn: De Gruyter, 2010.
- Welzer, Harald. "Re-narrations: how pasts change in conversational remembering." *Memory Studies* 3, nr. 1 (2010): 5-17.